

Oda Svisdal

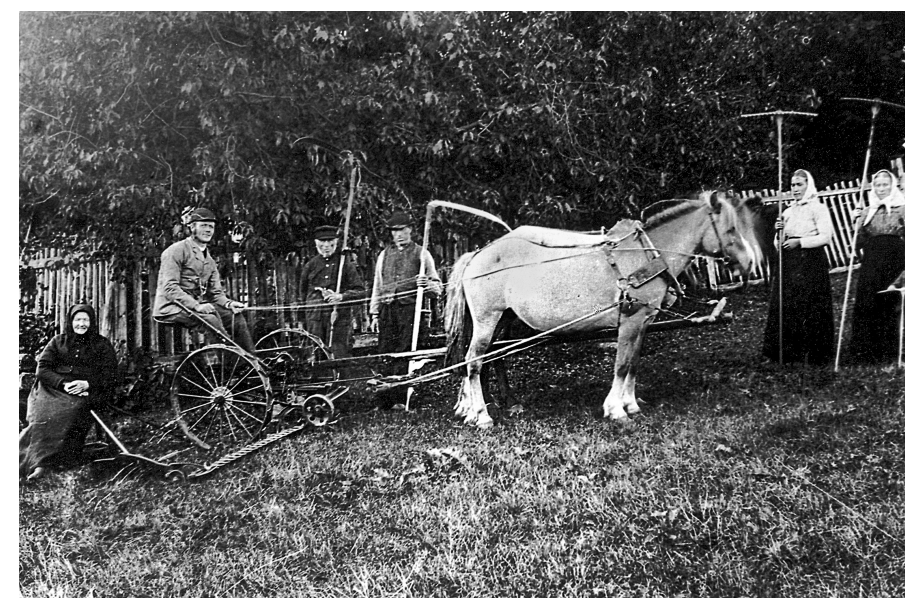
Hamskiftet i Oppdal

En undersøkelse av de ugiftes yrkesmuligheter
1865-1900

Masteroppgave i historie

Veileder: Ida Bull

Trondheim, mai 2016

Oda Svisdal

Hamskiftet i Oppdal

En undersøkelse av de ugiftes yrkesmuligheter 1865-1900

Masteroppgave i historie

Institutt for historiske studier

NTNU

Trondheim, våren 2016

Veileder: Ida Bull

Omslagsbilde: Fotografi av deler av husholdet på Øvre Skjørstad i Oppdal 1894, fotograf ukjent.

Fotoeier: Oppdal historielag

Forord

«Ja, lykkelig den som en budskap kan eie! Men har jeg inte gård, vil jeg være budeie.»¹ Menneskene før oss og deres arbeid slutter aldri å fascinere meg. Jeg har arbeidet som budeie i de siste 14 somrene, på ei seter ikke langt unna Oppdal. Gjennom dette arbeidet har jeg kjent på hvor givende det er å tilvirke gode produkter, og for et foretak det kan være å gå i fjøset hver morgen. Både på setra og på lesesalen har jeg tenkt på hvor krevende arbeidet på setra hadde vært om jeg i tillegg var alene med det, uten mekaniske hjelpemidler, og med en overhengende frykt for å komme skjævt ut med huldra. Arbeidet med masteroppgaven har vært svært lærerikt og spennende, og jeg vil nok aldri føle meg helt ferdig med temaet.

Først og fremst vil jeg takke min veileder Ida Bull, som helt fra starten har utfordret og motivert meg med gode råd og grundige tilbakemeldinger. Jeg vil også takke Oppdal historielag for arbeidet de gjør for å ta vare på bygdas historie, og en spesiell takk til Kjell Haugland for hans interesse for min oppgave. En takk går også til Tor Kaalvik som inspirerte meg til å velge en utdanning innen historiefaget.

Jeg vil gjerne takke linjeforeningen Det Historiske Selskab for både faglige og sosiale arrangementer gjennom de siste fem årene og spesielt vil jeg takke mysteriegjengen for alle eventyrene vi vært på sammen, både i inn- og utland. Jeg vil også takke min veldig gode venn Magnus, for tusen kopper kaffe og hundre glass vin. Arbeidet med masteroppgaven har blitt gjort i fortreffelige omgivelser takket være alle på lesesal 6381. Takk til Maria, Solveig, Astrid, Anders, Ole-Jacob, Frida og Tor Henning for all motivasjon og hjelp. Til min bestevenn Kaja vil jeg si takk for at du gjør hver dag til et musikalnummer og alltid er der for meg. Til sist en takk til min familie for all oppmuntring og interesse.

Bendik – din støtte og tålmodighet i denne prosessen har vært uvurderlig.

Oda Svisdal

Trondheim, 17.05.16

¹ Anna Jorunn Avdem, ...gjort ka gjerast skulle: om arbeid og levekår for kvinner på Lesja ca. 1910-1930, Oslo 1984: 136

Innhold

Kapittel 1: Introduksjon.....	1
Innledning.....	1
Problemstilling	1
Avgrensning	2
Litteratur	3
Kilder og metode	5
Folketellingene	6
Bruk av folketellinger.....	7
Kirkebøker.....	7
Oppgavens oppbygning.....	8
Kapittel 2: Bakgrunn og forskertradisjonen	11
Innledning.....	11
Det store <i>hamskiftet</i>	11
<i>Hamskiftet</i> i Oppdal.....	15
Kjønn og arbeidsliv i en moderniseringsprosess	17
Tjeneste	20
Med kjønnsperspektiv på <i>hamskiftet</i>	23
Avslutning	25
Kapittel 3: Folketellingene 1865 og 1875	27
Innledning.....	27
Gårdbrukere.....	28
De hjemme	29
Tjeneste	29
Kreaturstell og annet jordbruksarbeid	30
Husflid og håndverk	32
Dagarbeidere	34
Helse.....	35
Handel	35
Infrastruktur og kommunikasjon	37
Lærere.....	38
Andre sektorer	40
Konklusjon	41
Kapittel 4: Folketellingen 1900.....	43
Innledning.....	43
Gårdbrukere.....	43
De hjemme	44

Tjeneste	45
Kreaturstell	47
Meieri	47
Håndverk og husflid	50
Dagarbeidere	51
Helse.....	52
Handel	53
Infrastruktur og kommunikasjon	54
Lærere.....	55
Andre sektorer	57
Konklusjon	57
Kapittel 5: Utvikling.....	61
Innledning.....	61
Ugifte i Oppdal	61
Gårdbrukere og de hjemme	63
Tjeneste	64
Kreaturstell og meieri.....	66
Husflid og håndverk	67
Helse.....	68
Handel	69
Infrastruktur og kommunikasjon	69
Lærere.....	70
Husmannsvesenet	72
Industrialisering.....	75
Fattigvesenet.....	76
De som dro	77
Avslutning	81
Kapittel 6: Konklusjon	85
<i>Hamskiftet</i> i et kjønnsperspektiv	85
<i>Hamskiftet</i> i et kjønns- og aldersperspektiv.....	86
Avslutning	87
Kilder og litteratur	I

«[...] men ingen bygd unngikk helt å merke at noe var skjedd; menn og kvinner måtte legge om arbeidet sitt.»²

Kapittel 1: Introduksjon

Innledning

I denne oppgaven har jeg undersøkt hvilke yrker ugifte hadde i et jordbrukssamfunn i endring. Undersøkelsen er begrenset til ei fjellbygda Oppdal i Sør-Trøndelag, og tidsperspektivet er avgrenset til perioden 1865-1900. Bildet på forsiden er tatt i 1894 av ukjent fotograf. Det viser Ola Skjørstad og store deler av husholdet på Øvre Skjørstad.³ Ola var gårdbruker, gift med Maren og i 1900 hadde de tre sønner, alle under ti år. Losjerende i husholdet var også kårmann og kårkone Erik og Brit, og to ugifte tjenestejenter. Anna var budeie og Hanna var barnejente.⁴ Bildet er tatt i en overgangsfase der ny teknologi effektiviserte mennenes arbeid i jordbruket. På bildet kan man se Oppdals første slåmaskin, et redskap som gradvis overtok for ljàen. Redskapene viser kjønnsarbeidsdelingen i jordbruket, mennene brukte ljà og slåmaskin, kvinnene brukte rake.

Problemstilling

Da jeg startet denne undersøkelsen ønsket jeg å studere hvordan moderniseringsprosessene i siste halvdel av 1800-tallet påvirket tjenestjentenes situasjon i Oppdal, ei bygd som i likhet med andre jordbruksbygder i Norge gjennomgikk et *hamskifte* i denne perioden. Selv i en periode hvor ugifte kvinner fikk flere rettigheter og muligheter, og Norge gikk igjennom industrialisering og modernisering, var det vanligste lønnsarbeidet for kvinner fremdeles å være tjenestjente. Var dette også tilfellet i Oppdal? Og var det å gå i tjeneste eneste mulighet for ugifte kvinner utenfor eget hushold i Oppdal? Dette spørsmålet ledet meg inn i en studie hvor jeg kartla hvilket arbeid alle ugifte kvinnene i Oppdal utførte, ut fra hvilke yrkesbeskrivelser de hadde fått nedskrevet i folketellingene i 1865, 1875 og 1900. Mitt mål var å undersøke hvorvidt jeg kunne finne *hamskiftet* ved å studere de ugifte kvinnenes yrkessituasjon, men da ble det med ett ønskelig å ha et konkret sammenligningsgrunnlag. Jeg valgte å studere de ugifte mennenes yrkessituasjon i samme tidsperiode, for å undersøke hvorvidt de ugifte i bygda opplevde et *hamskifte* innen egne yrkesmuligheter og hvorvidt utviklingen artet seg likt for

² Mimi Sverdrup Lunden, *De frigjorte hender: et bidrag til forståelse av kvinners arbeid i Norge etter 1814*, Oslo 1942: 129

³ Kjell Haugland, *Oppdals historie: hovedlinjer og tidsbilde*, Oppdal 2002: 175

⁴ <http://digitalarkivet.arkivverket.no/ft/person/pf01037443003774> (sist aksessert 13.05.16)

begge kjønn. Min overordnede problemstilling for denne oppgaven er: Finnes *hamskiftet* i Oppdal når man fokuserer på de ugiftes yrkesmuligheter i perioden 1865-1900?

Jeg har i denne oppgaven brukt Jørn Sandnes sin definisjon av *hamskiftet*, og han definerer begrepet slik:

«Det store hamskiftet er en samlebetegnelse for de sosiale, økonomiske og kulturelle endringsprosessene i norske bygdesamfunn fra det tidspunkt av da endringene går over fra å være sporadiske og langsomme, -fra hver mannsalder nesten umerkelige – til å bli raske og gjennomgripende, med sterkt økende tilpasning til markedsøkonomi og pengehushold.»⁵

Jeg vil undersøke hvorvidt det finnes yrker for ugifte i 1865, i 1875 og i 1900 som er resultat av modernisering og raske gjennomgripende endringer, og hvordan endringsprosessene påvirket de ugiftes muligheter i Oppdal.

Avgrensning

Oppgaven omhandler fjellbygda Oppdal som ligger helt sør i Sør-Trøndelag. Det er skrevet mye både om Oppdal og om Oppdal i møte med moderniseringsprosessen i siste halvdel av 1800-tallet, men lite eller ingen av denne litteratur har hatt kjønn som fokus. Dette er en av grunnene til at jeg har valgt å gjøre Oppdal til arena for min undersøkelse. En annen grunn er at Inge Krokann var født og oppvokst i Oppdal og brukte bygda som eksempel da han i 1942 introduserte begrepet *det store hamskiftet i bondesamfunnet*.

Undersøkelsen strekker seg over en 35-årsperiode mellom 1865 og 1900. Det er to grunner til at jeg har valgt å starte undersøkelsen i 1865. Den første grunnen er at det er fra denne perioden at moderniseringsprosessene begynner å gjøre seg gjeldene i Oppdal. Den andre grunnen er kildematerialet. Jeg har basert undersøkelsen på tre nominative folketellinger, gjort i 1865, 1875 og 1900. Undersøkelsen avsluttes i 1900, fordi arbeidet med tre folketellinger var omfattende og fordi jeg ønsket å begrense oppgaven til å omhandle 1800-tallet.

Jeg har begrenset denne undersøkelsen til å ta for seg de ugifte over 15 år. Kvinner og menn i denne aldersgruppen hadde frem til 1854 hatt tjenestetvang, og før 1818 kunne de som unnlott å gå i tjeneste risikere å bli arrestert for løsgjengeri.⁶ Jeg ønsket å undersøke hva denne

⁵ Kjell Haarstad, *Bondenæringen i Støpeskjeen: strukturendringer i jordbruket: Selbu 1850-1900*, Oslo 1976a: 166 (Sitert etter notat av Jørn Sandnes.)

⁶ Sølvi Sogner og Kari Telste, *Ut å søkje teneste: historia om tjenestejentene*, Oslo 2005: 36-37

aldersgruppen arbeidet med etter tjenestetvungen var opphevet. Hvordan påvirket en tidsperiode med økt industrialisering, et *hamskifte* i jordbruket og en overgang fra husholdsøkonomi til markedsøkonomi de ugifte i et jordbrukssamfunn? En annen grunn til at jeg har valgt å kun studere de ugifte er fordi gifte kvinner sjelden hadde arbeid utenfor husholdet, og om de hadde deltidsarbeid ble ikke dette ført i folketellingene.⁷ Det er bare i noen tilfeller at kvinner er talt med både som husmor og med yrke. Derfor er det vanskelig å vite hvorvidt de gifte kvinnene i Oppdal utførte lønnet arbeid utenfor husholdet i perioden. Gifte kvinner ble ofte i folketellingene definert ut fra hva deres ektemann arbeidet med, og de gifte kvinnene fra Oppdal var i de fleste tilfellene *husmor*, *gårdbrukerkone* eller *husmannskone*. Gifte menn er også talte som husfar, men da ofte med yrke i tillegg. Vanlige eksempler fra Oppdal er *husfader* og *gaardbruger*, eller *husfader* og *skomager*.

Litteratur

I denne oppgaven har jeg i hovedsak brukt litteratur som omhandler tre tema. Det første temaet er moderniseringsprosessen i jordbrukssamfunnet mellom 1865 og 1900. Selv om jeg har tatt utgangspunkt i Inge Krokanns begrep *Det store hamskiftet*, har jeg i hovedsak benyttet meg av nyere litteratur som omhandler modernisering i perioden. Jeg har benyttet meg av Det Norske Samlagets bokserie *Norsk historie 800-2000* og da verkene til Tore Pryser og Jostein Nerbøvik. Pryser har skrevet *Norsk historie 1814-1860* som gir en god oversikt over Norge i en periode av tidlig modernisering, økt pengeøkonomi og industrialisering.⁸ Jostein Nerbøvik har skrevet neste bind som strekker seg fra 1860 til 1914 og skriver også mye om modernisering og industrialisering, men også om utvandring, demografiske overganger, nye yrkesmuligheter, og offentlige institusjoner.⁹ Jeg har også brukt Stein Tveites verk om utvalgte emner fra Norsk Landbrukshistorie 1750-1914.¹⁰ Spesielt har det Tveite skriver om omleggingen til melkeproduksjon, lønnsomheten av jordbruket i perioden, og utvandring vært nyttig for meg, spesielt for å se på *hamskiftet* i et økonomisk perspektiv.

Det andre temaet er kjønn og arbeid i møte med modernisering og da med vekt på perioden mellom 1865-1900. Mimi Sverdrup Lunden skrev i 1942 om *De frigjorte hender*.¹¹ Hun skriver

⁷ Sidsel Vogt Moum, *Kvinnfolkarbeid: kvinners kår og status i Norge 1875-1910*, Oslo 1981: 17

⁸ Tore Pryser, *Norsk historie 1814-1860: frå standssamfunn mot klassesamfunn*, Oslo 1999

⁹ Jostein Nerbøvik, *Norsk historie: 1860-1914*, Oslo 1999

¹⁰ Stein Tveite, *Jord og gjerning: trekk av norsk landbruk i 150 år: Det Kongelige selskap for Norges vel, 1809-1959*, Kristiansand 1959

¹¹ Lunden 1942

om hvordan industrialisering og maskiner overtok mye av det tradisjonelle kvinnearbeidet og hvordan produksjonen gradvis ble flyttet ut av husholdet. *De frigjorte hendene* er en betegnelse for det stadig synkende behovet for kvinnelig arbeidskraft i husholdet. Lunden skriver i hovedsak om gifte kvinner, men hennes arbeid har gitt meg en bred forståelse av hva kvinnearbeidet i jordbrukssamfunnet var og hvordan nye varer og maskiner påvirket kvinnenes arbeidsliv i husholdet. Det vanligste lønnsarbeidet for kvinner frem til 1940-tallet var å være i tjeneste. Derfor har litteratur rundt tjenesteinstitusjonen fått en stor plass, spesielt i bakgrunnskapittelet i denne oppgaven. I hovedsak har jeg brukt *Ut å søkje teneste*, som er ei skrevet av Sølvi Sogner og Kari Telste. Dette er et oversiktsverk over tjenestejentenes historie fra det førindustrielle samfunnet og frem til 1950-tallet, da tjeneste som institusjon opphørte i Norge. Boken gir en bred og grundig innføring i utviklingen av tjenesteinstitusjonen.¹²

Sidsel Vogt Moum har skrevet om kvinners kår og status i Norge 1875 til 1910.¹³ I *Kvinnfolkarbeid* bruker hun historisk statistikk som utgangspunkt og redegjør for kvinners arbeid i ulike sosiale lag og forskjeller mellom arbeid i bygd og by i Norge. Hun diskuterer industrialiseringens virkninger på kvinnenes arbeidsmuligheter og hennes nasjonale statistikk har gjort det mulig for meg å plassere Oppdal inn i nasjonal kontekst.¹⁴ Et verk jeg har dratt god nytte av er *Med kjønnsperspektiv på norsk historie* og da spesielt Gro Hagemanns bidrag i denne boken. Hun har skrevet om kvinner og kjønn gjennom 1800-tallet og jeg har særlig benyttet meg av det hun har skrevet om kjønnsdelt arbeidsmarked, om uforsørgede kvinner og kvinners muligheter til å bli økonomiske aktører.¹⁵ Anna Jorunn Avdem har gjort en studie av arbeid og levkår for kvinner på Lesja cirka 1910-1930 og diskuterer hvorvidt kvinnene der opplevde et *hamskifte*.¹⁶ Hun spør om kvinner og menn hadde så ulike arbeidsroller at de kanskje opplevde hver sine *hamskifter* på Lesja. Dette er et interessant spørsmål, og hvorvidt dette var tilfellet for de ugifte i Oppdal skal jeg diskutere videre i denne oppgaven.

Det tredje temaet er Oppdal og moderniseringsprosessen på lokalt nivå. Her har jeg i hovedsak benyttet meg av litteratur skrevet av Kjell Haugland, som i dag er leder i Oppdal historielag. Han har blant annet skrevet ei bok om modernisering, nasjonsbygging og identitetsdannelse i Oppdal mellom 1860 og 1940, som har vært svært nyttig for å forstå oppdalssamfunnet i denne

¹² Sogner, Telste 2005

¹³ Moum 1981

¹⁴ Moum 1981

¹⁵ Sølvi Sogner, Ida Blom (red.) Gro Hagemann, Kari Melby, Hilde Sandvik, Ingvild Øye, *Med kjønnsperspektiv på norsk historie*, Oslo 2005

¹⁶ Avdem 1984

tidsperioden.¹⁷ Han har også utgitt et verk som gir en god og grundig oversikt over Oppdals historie og spesielt relevant for meg hvordan *det store hamskiftet* gjorde seg gjeldende i Oppdal. Ola Svein Stugus hefte om Oppdal fra selvbergingstid til moderne tid gir en god oppsummering av hvordan Oppdal utviklet seg fra 1860-årene og skriver kort om flere av de yrkessektorene jeg arbeider med i denne undersøkelsen.¹⁸ Skolesektorens utvikling har hatt en sentral plass i denne oppgaven og Kari Mathisens hovedoppgave fra 1981 har gitt meg god innsikt i forholdene til lærerne i skolen i Oppdal mellom 1865 og 1900.¹⁹ Jeg vil også nevne Oppdal historielags årbok *Bøgda vår* som siden første utgave i 1979 har kommet med ny utgave hver høst. Årboka formidler kunnskap om kultur og historie fra Oppdal og i mange ulike utgaver har jeg funnet artikler som har gitt meg ny kunnskap om yrkeslivet i bygda.

Kilder og metode

Kunnskap om ei befolkning kan man skaffe seg om man sammenkobler hendinger i tidsrom og befolkning på tidspunkt.²⁰ I denne oppgaven har jeg brukt folketellingene som kilder. Folketellingene er førstehåndskilder som fanger et samfunn slik det er på ett gitt tidspunkt. I denne undersøkelsen har jeg brukt folketellingene gjort i 1865, i 1875 og i 1900 som kilde og hentet ut informasjon om alle de ugifte i Oppdal. Jeg har brukt en *kvantitativ metode* som har som hensikt å kartlegge ett segment av en befolkning i et avgrenset tidsrom. Hensikten er å se på utviklingen i en gruppe og gjennom den informasjonen si noe om individene i gruppen. Jeg har ført mine tellinger fra folketellingene inn i en tabell for å systematisk beskrive mine funn.

Med denne metoden har jeg som mål å gjøre tre ulike årstall sammenlignbare for å kunne studere utviklingen mellom dem, og å gjøre en *komparativ studie* av utviklingen mellom kjønnene i arbeidslivet. Jeg har ikke brukt folketellingen for 1891 som kilde da den ikke er transkribert for Oppdal og dermed ikke gjort søkbar. Jeg har valgt å ikke gjennomgå det skannede materialet siden det ville blitt for omfattende, med den tiden jeg hadde til rådighet.

¹⁷ Kjell Haugland, «Oppdal, bøgda mi»: modernisering, nasjonsbygging og identitetsdanning i ei sørtrøndersk fjellbygd ca. 1860-1940, Oslo 1996

¹⁸ Ola Svein Stugu, *Oppdal gjennom tidene: lokalhistorie for skolen: H. 3: Frå sjølbergingstid til moderne tid*, Oppdal 1985

¹⁹ Kari Mathisen, *Innføring av loven om allmueskolen av 1860 i Oppdal, og den videre utvikling av skolen fram til 1907*, hovedoppgave i pedagogikk, Universitetet i Trondheim, Trondheim 1981

²⁰ Ståle Dyrvik, *Historiske demografi: ei innføring i metodane*, Bergen 1983 :18

Folketellingene

Den første folketellingen ble gjennomført i Norge i 1769. Den hadde som hensikt å kartlegge den mannlige befolkningen for skatteinnkreving og innkalling til militærtjeneste, men inneholdt ikke navn. Den neste folketellingen ble gjort i 1801 og var nominativ, det vil si at den inneholdt navn.²¹ Alle personer skulle bli registret i rubrikker for navn, kjønn, familiestilling, sivilstand, yrke, fødested, fødeår og bosted. De neste folketellingene i 1815, i 1825, i 1835, i 1845, og i 1855 var, i likhet med den i 1769, numeriske og ikke nominative tellinger. I min undersøkelse har jeg brukt folketellingene fra 1865, 1875 og 1900. De er alle nominative, transkriberte for Oppdal og ligger tilgjengelig på digitalarkivet. De nominative folketellingene inneholder navn, familiestilling, sivilstand, yrke, kjønn, alder, fødselsår og bosted. Folketellingene ble gjennomført og ordnet prestegjeldsvis både i byene og på landet.²² Sognepresten mottok av amtet ferdigtrykte lister, og talte og fylte alle menneskene i prestegjeldet inn rubrikker.

11. oktober 1865 ble det bestemt at det skulle gjennomføres en "almindelig Folketælling" det siste døgnet i 1865. Hver husstand ble talt for seg, og det var også rubrikker for *kreaturhold* og *utsæde*.²³ Personer som var midlertidig tilstede eller på besøk da tellingen foregikk ble ikke talt i den husstanden de besøkte, men skulle telles der de hadde sin faste bopel. Rubrikkene for familiestilling og yrke, som i tellingen fra 1801 hadde vært to rubrikker, var i 1865 slått sammen til en. Dette betyr for listene at noen er ført opp med både familiestilling og yrke i samme rubrikk, som sønn og handelskar, eller losjerende og snekker. Gunnar Thorvaldsen har argumentert for at de som førte tellingene ikke førte opp både stilling i husstanden og yrke, men valgte en av dem.²⁴ Det later likevel til at presten i Oppdal har vært nøye da mange er ført opp med både familiestilling og yrke. Spesielt når det gjelder de yrkesaktive mennene utenfor tjenesteinstitusjonen. Digitalarkivet har i arbeidet med å transkribere tellingene delt rubrikken opp igjen, og sortert familiestilling og yrke hver for seg.

²¹ Dyrvik 1983: 18

²² <https://www.arkivverket.no/arkivverket/Digitalarkivet/Om-Digitalarkivet/Om-kjeldene/Folketellingen-1865/Digitalisering/1865-versjon-2> (sist aksessert 10.04.16)

²³ Evald Fredholm, *Teneste: Livsløp- og familiestrukturar sett gjennom tenesteinstitusjonen i Østre Toten på 1800-talet*, masteroppgave i historie, Universitetet i Oslo, Oslo 2015: 15

²⁴ Gunnar Thorvaldsen, «Hushjelper og jordbrukstjenere – når kom nedgangen i tjenertallene?», i *Historisk tidsskrift* 03/2008: 6

Bruk av folketellinger

Målet for undersøkelsen er å finne hvor mange ugifte det var i Oppdal i 1865, i 1875 og i 1900, og kartlegge hva hver enkelt arbeidet med. Mine utregninger har jeg så lagt inn i en tabell, for å gjøre funnene mer oversiktlige. Alle tallene i tabellene er fra folketellingene. Har jeg funnet ugifte mennesker i litteraturen som ikke står i folketellingene er disse diskutert i teksten, men ikke inkludert i tabellen. I dette arbeidet har søkefunksjonene på digitalarkivet vært svært nyttige. Første trinn, å kartlegge hvor mange som var ugifte i Oppdal av begge kjønn kan gjøres ved enkelt å fylle inn eksempelvis *kvinne* og *ug*, for ugift, inn i søkefeltet for henholdsvis kjønn og sivilstatus. Deretter har jeg regnet ut hvor mange av de ugifte som var over 15 år, ved å regne sammen alle født mellom 1840 og 1865, i den første tellingen, deretter mellom 1850 og 1875 i den neste, og mellom 1885 og 1900 i den siste. Deretter har jeg trukket disse ifra det samlede antallet ugifte. Det jeg deretter gjorde var å lage ei liste over alle de ulike variasjonene innen yrker og arbeid jeg fant blant de ugifte, der jeg inkluderte alle ulike stavemåter jeg fant og variasjoner av det samme yrket. Resultatet er ei liste over hva de ugifte i Oppdal i 1865 arbeidet med og søkte da opp hver enkelt av disse variasjonene for å kartlegge hvor mange som gjorde hva. Den samme prosessen gjorde jeg med alle tre folketellingene.

Etter kartleggingsarbeidet har jeg sortert de ugifte inn i tabeller, der jeg delte dem inn i elleve kategorier. Hver kategori gjenspeiler de arbeidsplassene de ugifte i Oppdal arbeidet i, både i 1865, 1875 og i 1900. Kategoriene er gårdbrukere, hjelper i husholdet, tjeneste, meieri, husflid og håndverk, dagarbeid, helsevesenet, handel, infrastruktur og kommunikasjon, lærere og til sist er det en annen kategori, som inkluderer de få som arbeider med noe annet enn de ovenfornevnte. Ikke alle i folketellingene er oppført med yrke, og disse er ikke derfor heller ikke en del av statistikken. Å sortere de enkelte ugifte inn i disse ulike kategoriene har vært den delen av prosessen som har krevd flest skjønnsmessige vurderinger. Målet har vært gjøre de tre tellingene mest mulig sammenlignbare og derfor har endringer innen prosedyrene og føringene av folketellingene gjort arbeidet utfordrende. I hovedsak gjelder dette de ugifte som arbeidet hjemme i husholdet og de som gikk i tjeneste. De metodiske utfordringene for hver enkelt kategori og for hver enkel folketelling vil jeg drøfte kontinuerlig, og jeg vil også gjennomgående forklare hvorfor jeg har tatt de valgene jeg har tatt.

Kirkebøker

Kirkebøkene har vært nyttige kilder i arbeidet med utvandring fra Oppdal. Kirkebøkene, eller ministerialbøkene, inneholder informasjon om døpte, faddere, vigde og begravde, men også

inn- og ut-flyttede fra bygda. Ministerialbøkene rundt om i Norge ble ført av sogneprestene, dette var en oppgave de ble påbudt å gjøre fra 1687.²⁵ Kirkebøkene fra Oppdal er transkriberte og ligger tilgjengelig på digitalarkivet. I noen få tilfeller har jeg også brukt kirkebøkene fra Oppdal for å identifisere enkeltpersoner ved å søke dem opp i digitalarkivet, men fra kirkebøkene har jeg i størst grad benyttet meg av utflytterlistene. Disse listene har jeg undersøkt for å kartlegge hvor mange som dro fra Oppdal i perioden 1865-1900. I utflytterlistene står personene primært oppnevnt med sivilstatus fremfor yrke, som *husmoder, kone, datter, sønn, ungar, eller pige*. I noen tilfeller er personene nedtegnet med yrke. Det gjelder i hovedsak de gifte mennene, men også noen *tjenestepiger, eller tjenestedrenger*. Utflytterlistene er ikke like enkle å søke i som folketellingene, så for å finne ut hvor mange ugifte som flyttet fra bygda har jeg gått igjennom hvert av de 35 årene i listene og skrevet ned hvor mange som reiste og hvor mange av disse som var ugifte. Dette gjorde jeg med totalantallet utflyttede, og deretter med søk på ulike destinasjoner. Det vil si at jeg har kartlagt hvor mange av de ugifte utflyttede som dro til Amerika, til Målselv og til Trondheim. Dette var de stedene de fleste oppdalingene flyttet til.

Oppgavens oppbygning

Oppgaven består av seks kapitler, et innledningskapittel, et bakgrunnskapittel, to empirikapitler, et diskusjonskapittel, og til sist et oppsummeringskapittel. Oppgaven er kronologisk oppbygget for på den måten tydeliggjøre utviklingen fra 1865 til 1900. I kapittel 2 vil jeg ta for meg bakgrunn for oppgaven og forskertradisjon. Det er delt inn i to deler, der det første omhandler hvordan *hamskifteteorien* har gjort seg gjeldende i den norske historiefaglige diskusjonen, og den andre delen tar for seg arbeidsliv og kjønn i siste del av 1800-tallet. I kapittel 3 redegjør jeg for folketellingene gjort i 1865 og i 1875. Dette er det første av de to empirikapitlene der jeg gjennom funn gjort i folketellingene og ved bruk av øvrig litteratur redegjør for yrkeslivet i Oppdal. Kapittelet starter med tabell 1 som viser de ugifte over 15 år og yrkene de hadde i 1865 og 1876 og deretter redegjørelse for hver av de enkelte kategoriene. De kategoriene hvor det er gjort funn fra begge kjønn er delt inn slik at de først tar for seg de ugifte kvinnene og deres utvikling fra 1865 til 1875 og deretter de ugifte mennene.

Kapittel 4 starter med en tabell 2 som inneholder antallet ugifte og yrkene de hadde mellom 1875 og 1900 og fortsetter i likhet med kapittel 3 med en redegjørelse over utviklingen frem til 1900, delt inn i de ulike kategoriene. Kapittel 5 starter med en tabell 3 som utgjør både tabell 1

²⁵ Dyrvik 1983: 35

og tabell 2 og viser de ugifte og yrkene de hadde i 1865, 1875 og 1900. Videre diskuteres utviklingen innen hver kategori. I kapittel 5 redegjør jeg for mine funn i utflytterlistene over hvor mange ugifte som flyttet fra Oppdal mellom 1865 og 1900. Sist i kapitlet diskuterer jeg hvor stor endring det var innen yrkes- og livssituasjonen til de ugifte i Oppdal mellom 1865 og 1900, og hvorvidt endringene var like omfattende for begge kjønn. I kapittel 6 vil jeg kort svare på hvorvidt *hamskiftet* finnes i Oppdal når man fokuserer på de ugiftes yrkesmuligheter i perioden 1865-1900.

Kapittel 2: Bakgrunn og forskertradisjonen

Innledning

I dette kapittelet har jeg tatt for meg bakgrunnen og forskertradisjonen rundt moderniseringsprosessene og ugiftes arbeidsliv i siste halvdel av 1800-tallet. Kapittelet er delt i tre deler. I den første delen vil jeg redegjøre for Inge Krokanns begrep *Det store hamskiftet*. I første del av kapittelet presenterer jeg hva som har preget debatten rundt begrepet, da *hamskiftet* har vært svært omdiskutert, men også akseptert av norsk forskningstradisjon. *Hamskiftet* har gjerne blitt en betegnelse på moderniseringsprosessen i siste halvdel av 1800-tallet, og da spesielt i jordbruket. Jeg vil i den andre delen av dette kapittelet forklare hvordan moderniseringsprosessen gjorde seg gjeldene i Oppdal. I den tredje delen av kapittelet diskuterer jeg arbeid og kjønn ble påvirket av moderniseringsprosessen i Norge i siste halvdel av 1800-tallet. Her vil jeg redegjøre for hva som var de mest utbredte lønnsarbeidene for ugifte, og hvordan disse yrkene utviklet seg frem mot 1900. Til sist vil jeg se på hvilke funn norske historikere har gjort ved å se *hamskiftet* i et kjønnsperspektiv.

Det store *hamskiftet*

Inge Krokann tok i 1942 for seg endringene i det norske bondesamfunnet i siste halvdel av 1800-tallet. Boken han fikk publisert heter *Det store hamskiftet i bondesamfunnet* og her redegjør han for endringer i arbeid og produksjon, økonomi og handel på bygda i lys av at Norge utviklet seg til et industrisamfunn.²⁶ Krokann var først og fremst opptatt av *hamskiftet* som et kulturelt forfall, at bondebefolkningen hadde en trang til å *etterape* byen og *bymanerene*.²⁷ I senere tid har begrepet blitt brukt om økonomiske og sosiale forhold, i like stor grad som kulturelle. Krokan viser, ved å gi eksempler fra Oppdal, trekk som var allmenne ved den norske utviklingen. Han skriver om hvordan jordbruket på slutten av 1800-tallet brøt med fortiden og startet en ny tidsalder. Krokann selv gir ingen definisjon på begrepet, men flere historikere har i ettertid gitt ulike definisjoner på *hamskiftet*. Jeg har valgt å bruke Jørn Sandnes sin upubliserte definisjon da jeg mener den treffer godt. Slik vi så i kapittel 1 definerer Sandnes *hamskiftet* slik:

«Det store hamskiftet er en samlebetegnelse for de sosiale, økonomiske og kulturelle endringsprosessene i norske bygdesamfunn fra det tidspunkt av da endringene går over fra

²⁶ Inge Krokann, *Det store hamskiftet i bondesamfunnet*, Oslo 1982: 59

²⁷ Trond Nordby, *Det moderne gjennombruddet i bondesamfunnet: Norge 1870-1920*, Oslo 1991: 31

å være sporadiske og langsomme, -fra hver mannsalder nesten umerkelige – til å bli raske og gjennomgripende, med sterkt økende tilpasning til markedsøkonomi og pengehushold.»²⁸

Begrepet har fått en sentral plass i norsk historieskriving, men har også vært omdiskutert. De fleste historikerne som har arbeidet med dette temaet har vært enige i at omveltningene var omfattende nok til å snakke om et *hamskifte*.

Debatten dreide seg i første omgang om de økonomiske sidene av endringene i jordbrukssamfunnet fra 1850, og hvor omfattende disse endringene i realiteten var. Kjell Haugland skriver at *hamskiftet* hadde to grunnleggende trekk: for det første måtte det eldgamle selvbergingssamfunnet vike for det moderne pengesamfunnet som var basert på kjøp av varer og tjenester. Pengene kom i sentrum og gårdsdriften måtte tilpasses etter det. Det andre hovedtrekket var at bygdene og byene fikk større tilknytning gjennom handel og kommunikasjon.²⁹ Dette er en modell Haugland presenterer, og som en treffende overordnet teori for modernisering for Oppdal, men som også kan overføres nasjonalt.

Haugland skriver at det første trekket ved *hamskiftet* var at det eldgamle selvbergingssamfunnet måtte vike for det moderne pengesamfunnet som var basert på kjøp av varer og tjenester. Graden av selvberging i det gamle samfunnet og hvorvidt overgangen til pengesamfunnet var stor nok til å kalle det et *hamskifte* har vært svært omdiskutert i den historiske debatten. Den første som hevdet at det viktigste trekket ved *kulturskiftet* på 1800-tallet var overgangen fra selvforsyningshushold til et pengehushold var Andreas Holmsen i 1933, i artikkelen *Kulturskiftet i Noreg kring midten av 19. hundreaaret*.³⁰ Sverre Steen gjorde den første empiriske analysen av denne tesen og konkluderte med at de færreste noen gang hadde vært helt selvforsynte og at bøndene langt tidligere enn 1850 hadde spesialisert seg innen ett felt og at i mange deler av Norge var det nødvendig å kjøpe det kornet de trengte. Overgangen var ifølge Steen en overgang fra en allsidig til mer ensidig produksjon, der kjøp, salg og penger ble en større nødvendighet. Steen viste til at gjeldsbyrdene økte, både ved at lokale pålegg økte, og ved at mange bønder begynte å modernisere driften.³¹

²⁸ Haarstad 1976a: 166 (Sitert etter notat av Jørn Sandnes.)

²⁹ Kjell Haugland, *Oppdalsbanken – Tradisjon og vekst gjennom 150 år*, Oppdal 2006: 32

³⁰ Andreas Holmsen, «Kulturskiftet i Noreg kring midten av 19.hundreaaret» i *Gard Bygd Rike, Festskrift i anledning Andreas Holmsens 60 års dag 5.juni 1966*, Oslo 1966: 11

³¹ Nordby 1991: 32

Stein Tveite rettet sterk kritikk til tesen om at man før 1850 hadde hatt et selvbergingsamfunn, og mente at allerede på 1700-tallet hadde spesialisering og fortjeneste vært en stor del av bondens liv. Tveite viser til at selvbergning er en metafor og en teoretisk modell, det var ikke slik at bøndene ønsket dette om det var bedre å bytte eller handle. Gårdbrukernes mål var å produsere *det som svarte seg best*.³² Målet for bøndene var størst mulig inntekt og naturalhusholdet var et ideal som embedsmennene satte opp for dem.³³ Målet for bonden var å ha høyeste mulig levestandard, og de tok valg deretter. Var tømmerprisene høye, prioriterte man hogst og fløting, men var de lave, ble jordbruket i større grad prioritert.³⁴ Tveite hevder at bøndene i stor grad tok rasjonelle valg som gagnet deres økonomi før moderniseringsprosessen i siste halvdel av 1800-tallet, og var i mindre grad styrt av normer.

Det som svarte seg best er ikke alltid uforenelig med selvbergning. For mange var nok selvbergning det eneste alternativet i et samfunn uten et etablert handelsnettverk eller i et samfunn der ingen hadde ressurser å avstå. Grunnen til at man har kalt det gamle bondesamfunnet for et selvbergingsamfunn kan være hvor stor effekt handelen hadde etter fysiske kommunikasjonskanaler ble bygget ut, og at det er i kontrasten at begrepene oppstår. Historiske begrep blir som regel definert av perioder før og etter eventuelle brudd med fortiden, eller der vi kan se gradvise forandringer i dynamikker eller strukturer.

Tveite mente at bondesamfunnet lenge hadde vært en del av pengesamfunnet og at produksjon, protoindustri og handel hadde vært en sentral del av bygdesamfunnet.³⁵ Øyvind Østerrud er på mange måter enig i Tveites argumenter og viser i sin artikkel *nytt perspektiv på hamskiftet* fra 1975 at det gamle bondesamfunnet aldri var selvforsynt. Han skriver at selv om bondehandel og regional varebytte også var en del av samfunnet på bygda, var byen og bygda isolerte i det gamle samfunnet. Sverre Steen mente at det norske samfunnet var et dualistisk samfunn kløvd mellom by og land før moderniseringsprosessen.³⁶ Byen var pengesamfunnet, der markedet styrte det økonomiske livet, mens landsbygda produserte for eget behov med minimal produksjon for bytte eller salg. Moderniseringsprosessen i siste del av 1800-tallet for Steen var et møte mellom disse to ulike kulturene der de ble tettere knyttet opp mot hverandre. Østerrud ønsker å vise at Tveite og Steens argumenter ikke ekskluderer eller utelukker hverandre, men

³² Tveite 1959: 31

³³ Tveite 1959: 60

³⁴ Tore Jørgen Hanisch, «Hva svarte seg best: rutine eller valg?» i Edgar Hovland, Even Lange og Sigurd Rysstad(red.), *Det som svarte seg best - Studier i økonomisk historie og politikk*, Oslo 1990: 31

³⁵ Kjell Haarstad, «Perspektiver på hamskiftet», i *Historisk tidsskrift*, 01/1976b: 113

³⁶ Sverre Steen, *Det gamle samfunn: Det frie Norge IV*, Oslo 1957: 21

kan være sameksisterende og dynamiske.³⁷ Selvforsyning og naturalhushold har vært et omstridt tema, dette fordi debatten har vært nødvendig for å forstå omfanget av moderniseringsprosessen. Gjennom å se på hva slags samfunn man beveget seg fra, kan man bedre forstå hva slags samfunn man beveger seg mot.

I Mimi Sverdrup Lundens bok fra 1942, *De frigjorte hender*, har hun skrevet et kapittel som heter *Det store skiftet*. Hun skriver at overgangen fra selvberging og naturalhushold til salgsproduksjon og pengehushold var en påbegynt prosess som virkelig skjøt fart på 1840-tallet.³⁸ På bakgrunn av tidligere forskning og debatt antar jeg at vi kan gå ut ifra at pengehusholdet ble en stadig større realitet på bygda fra 1840 og fremover i Norge. Dette er naturlig å anta selv om mange har vært uenige i graden av selvberging før perioden. Nødvendigheten av penger og vareutveksling følger som en naturlig konsekvens av å ikke produsere til eget opphold, men å spesialisere seg innen én eller flere varer. Overskuddsproduksjon av slike varer skapte et mer effektivt samfunn, da de som hadde best forutsetninger for å dyrke korn kunne satse på det, og skape kapital til å kjøpe for eksempel meieriprodukter eller tøy.

Penger og varer knyttet by og land tettere sammen. Folketallet i Norge ble fordoblet mellom 1801 og 1875, Jostein Nerbøvik skriver i *Norsk Historie 1860-1914* at dette skyldtes blant annet et påbud om koppevaksinen i 1811, innføring av poteten og generelt økt kunnskap om ernæring.³⁹ I 1801 bodde omtrent 9 av 10 på landsbygda, der de fleste var tilknyttet primærnæringene.⁴⁰ I 1875 bodde en av fire i Norge i by.⁴¹ Industrien vokste, byene vokste og denne befolkningen var i hovedsak ikke matproduserende, da byjordbruket gradvis ble avviklet. Byen ble et godt marked for jordbruksprodukter, og markeder og handelsfolk på bygda solgte varer fra byen.⁴² Nye samferdselsmidler som jernbane og bedre veier effektiviserte denne handelen. Dette er det andre punktet i Hauglands konklusjon om *hamskiftet*, at bygdene og byene fikk større tilknytning gjennom handel og kommunikasjon.

³⁷ Øyvind Østerrud, «Nytt perspektiv på det store hamskiftet», i *Historisk tidsskrift* 01/1975: 124

³⁸ Lunden 1942: 119

³⁹ Nerbøvik 1999: 20

⁴⁰ Arne Solli, *Livsløp - familie - samfunn: Endring i familiestrukturar i Norge på 1800-talet. Avhandling for dr.art.-grad Historisk institutt*, Universitetet i Bergen 2003: 2

⁴¹ Nerbøvik 1999: 33

⁴² Lunden 1942: 119

Hamskiftet i Oppdal

Kjell Haugland er en av historikerne som har studert moderniseringsprosessen i Oppdal og mener det er mulig å se at endringene ble *raske og gjennomgripende* på 1860-tallet. I de neste to kapitlene skal jeg redegjøre for hvordan yrkeslivet for ugifte endret seg mellom 1865 og 1900. Jeg vil redegjøre for alle sektorene der de ugifte arbeidet, og diskutere hvordan Oppdalssamfunnet utviklet seg frem mot 1900. Slik jeg redegjorde for i debatten rundt *hamskiftet*, kan det være nyttig å forstå det samfunnet man beveget seg fra, for å bedre forstå det samfunnet man beveget seg mot. Derfor vil jeg nå gjøre rede for starten av moderniseringsprosessene i Oppdal, og presentere eksempler på at 1860-årene var det tiåret som forandret Oppdal.

Omfattende endringer i eiendomsforholdene var en av de synligste forandringene på 1860-tallet. Disse var et resultat av utskiftningsloven av 1857, som trådte i kraft i 1859. Denne loven var et nasjonalt prosjekt for å kartlegge eiendomsgrenser, og det voksende folketallet hadde ført til et oppstykket jordbruk der flere små tun var samlet i tunkompleks.⁴³ Disse kompleksene var gjerne små, ineffektive og lå ofte langt unna hverandre, derfor var oppbrytning av dette gamle systemet nødvendig. Da tun og hus måtte flyttes brukte mange muligheten til å modernisere. Dermed ble større, kombinerte driftsbygninger etter hvert mer vanlig enn de små og tallrike bygningene, der hvert bygg hadde sin funksjon.⁴⁴ Avviklingen av teigblandingssystemet var avgjørende for overgangen fra selvberging til overskuddsproduksjon. Større og færre bygninger gjorde det lettere å drive et salgsrettet jordbruk, som var effektivt og ikke like arbeidskrevende. I løpet av 1860-tallet ble 40% av gårdsbrukene i Oppdal utskiftet og fikk utmarken samlet.⁴⁵ Også store deler av skogen ble reorganisert og privatisert, og fordelt på gårdene på 1860-tallet.⁴⁶

Markedsøkonomien fikk en større samfunnsrolle enn tidligere, også i Oppdal. Inge Krokann skriver at i 1840 fantes det kun to handelsmenn i Oppdal, og handel var strengt regulert.⁴⁷ Gjennom 1860-tallet ble Oppdal i større grad knyttet sammen med storsamfunnet gjennom handel. I 1871 var det tolv ulike forretninger i Oppdal og bøndene kunne selge smør og andre gårdsvarer som ble fraktet og gjensolgt i byer og tettsteder og til gjengjeld få penger til å kjøpe kaffe, korn eller andre varer. Bøndene la på mange måter korn og åkerbruket bak seg og satset på fedrift og melkeprodukter, da det kalde klimaet i Oppdal gjorde og gjør åkerbruk til en

⁴³ Haugland 1996: 17

⁴⁴ Haugland 1996: 17

⁴⁵ Haugland 2002: 192

⁴⁶ Haugland 2002: 197

⁴⁷ Krokann 1982: 7

risikabel inntektskilde.⁴⁸ Parallelt med utskiftningsprosessen ble *flatvegen* åpnet i 1862. Den gikk gjennom Oppdal og nordover og gjorde det mulig å tredoble vekten på lasten når varer skulle fraktes til og fra bygda. I 1864 stod jernbanen mellom Støren og Trondheim ferdig. Dette gjorde kommunikasjonen med Trondheim langt mer effektiv.⁴⁹

Utskiftningene var dyre investeringer, og handelen krevde at man tilpasset produksjonen i husholdet slik at man kunne selge varer og dermed tjene penger til å handle med. I 1840 var det tre bygdesparebanker i Norge, mens i 1880 var det 249.⁵⁰ *Oppdal laane- og Sparebank* ble opprettet i 1856, dette var en videreføring av Opdals bygdemagasin som ble opprettet i 1804. Opdals bygdemagasin var et kornlager som gav bønder og husmenn mulighet til å låne korn når avlingene var dårlige og var et frampek på et samfunn som ble i større grad organisert. At behovet for å låne penger var større enn behovet for å låne korn, viser overgangen fra selvforsyningsøkonomi til pengeøkonomi.⁵¹ I bankens vedtekter står det at banken ble opprettet for å gi trengende mindre pengelån innen kommunen til bruk i jordbrukets fremme, samt å motta pengeinnskudd fra arbeids- og tjenestefolk så de kunne motta renter og være selvberget i fall de ble uføre.⁵²

Gjennom siste del av 1800-tallet ble Oppdal knyttet tettere til storsamfunnet gjennom å modernisere seg gjennom nasjonale lover, som utskiftningsloven og fastskoleloven. Skolen i Oppdal gikk igjennom forandring og forbedring i løpet av 1860-tallet. Det var et resultat av den nasjonale fastskoleloven av 1860 og fastskoler var nå det vanlige, også i Oppdal. Sju skolehus ble bygget og en lærerstab som bestod av pedagoger og ikke av kirkens folk ble etterhvert realiteten.⁵³ Kirkens verdslige makt minket, og kommune og lag fikk mer av det ansvaret som kirken hadde hatt. Et eksempel på dette er at kommunen fikk ansvaret for å disponere tienden til vedlikehold av kirken i stedet for at den gikk rett til kirken. Denne skatten hadde tidligere blitt betalt i naturalia, men skulle nå betales i spesidaler. Kommunebudsjettet for 1854 hadde 540 spesidaler i inntekt og 52 spesidaler gikk til skolevesenet, og 54 til jordmorlønn, arresten, skyssgodtgjørelse og utgiftene til formannskapet. De resterende 434 spesidalerne gikk til fattigkassa.⁵⁴ Oppdal gjennomgikk en moderniseringsprosess i siste halvdel av 1800-tallet. Infrastruktur og kommunikasjonskanaler ble bygget ut, skolevesenet reorganisert, og politiske,

⁴⁸ Haugland 2006: 33

⁴⁹ Haugland 1996: 18

⁵⁰ Haugland 2006: 40

⁵¹ Ola.P.Hoel, *Styre og stell i Oppdal kommune 1837-1987*, Oppdal 1987: 15

⁵² Haugland 2006: 41

⁵³ Haugland 1996: 46

⁵⁴ Stugu 1985: 11

økonomiske, sosiale, og religiøse foreninger ble opprettet.⁵⁵ Bygdesamfunnet organiserte seg og var en del av den nasjonale moderniseringsprosessen.

Kjønn og arbeidsliv i en moderniseringsprosess

Kvinner har alltid arbeidet. På bygdene i Norge på 1800-tallet arbeidet de fleste kvinnene som tjenestejenter i ung alder og gårdskoner senere i livet, og ekteskapet stod som et viktig mål. Grunnen til det var at det var vanskelig å forsørge seg selv på annet hold. I siste del av 1800-tallet lå gjennomsnittsgiftealderen på 26 år for kvinner, og 28 år for menn.⁵⁶ Dette betød at de ugifte kvinnene og menn ofte var om lag ti år i tjeneste, selv om noen også var i tjeneste hele livet. Det å inngå ekteskap var sjelden et valg kvinner kunne ta selv, fordi bondesamfunnet var bygd opp rundt denne institusjonen. Kvinner og menn hadde ulike funksjoner i ekteskapet. Selv om samfunnet var preget av at menn tok avgjørelsene og var den dominerende parten var likevel kvinnenes arbeid avgjørende.⁵⁷ Mat, klær, sykestell, dyrestell og annet husarbeid var kvinnenes ansvarsområde og koner, voksne døtre og tjenestejenter gjorde sammen dette arbeidet. Mot slutten av 1800-tallet var det likevel alternativer til ekteskapet både for menn og kvinner. Spørsmålet er om endringene var store nok til at de kan kalles et *hamskifte* for ugiftes yrkesmuligheter.

Moderniseringsprosessene i Norge, som ikke bare rammet jordbruket, førte til nye arbeidsplasser for kvinner. Tekstilindustri, fabrikker, meierier, skoler, postvesenet, helsevesenet, handel, telefon og telegraf ble alle arbeidsplasser for kvinner som en del av industrialisering og modernisering, både i byen og på bygda. I arbeidet med å lete etter modernisering er ikke kvinnearbeidsplasser på bygda det mest synlige tegnet. Dette fordi endringene var gradvise og nye arbeidsplasser var få sammenlignet med kvinnearbeidsplasser i byene, som var et produkt av rask industrialisering og modernisering. Menn hadde flere valgmuligheter enn kvinnene og i mange yrker var det ikke snakk om kvinnearbeid. I 1875 ble 45% av kvinner over 15 år talt som husmødre i folketellingene, og 12% var hjemmeværende døtre. Regner man inn tjenestejentene i tillegg er det tydelig at over 70% av kvinner over 15 år hadde husarbeid som sitt primære livsgrunnlag.⁵⁸ Moum skriver, med historisk statistikk som kilde, at det var primært innen tre sektorer kvinner arbeidet i 1875: i jordbruk, innen personlig

⁵⁵ Haugland 1996: 19

⁵⁶ Moum 1981: 63

⁵⁷ Ingunn Aagård, «Gløtt frå kvinna sin arbeidsdag», i Tore Fagerhaug, Erik E. Fjøsne og Kjell Haugland (red.), *Slik var det – bildealbum frå Oppdal*, Oppdal 1983: 123

⁵⁸ Gro Hagemann, «De stummes leir? 1800-1900», i Sølvi Sogner og Ida Blom (red.), Gro Hagemann, Kari Melby, Hilde Sandvik og Ingvild Øye, *Med kjønnsperspektiv på norsk historie*, Oslo 2005: 177

tjenesteyting, og innen industri og håndverk. Den største gruppen var jordbruk, og den inkluderte ugifte tjenestejenter og hjemmeværende døtre som deltok i arbeidet i jordbruket. De utgjorde i 1875 40% av kvinnene som var oppført med yrke i statistikken.⁵⁹ Den nest største kategorien var personlig tjenesteyting. Den omfattet husholderskene, de som arbeidet med husarbeid, som vask og rengjøring, men i hovedsak var de tjenestejenter i private husholdninger.⁶⁰ I 1875 falt 36% av alle kvinner i arbeid inn under denne kategorien. Til sammen ser vi at nesten 80 % av kvinnene med lønnsarbeid i 1875 arbeider med tradisjonelt kvinnearbeid som en del av et hushold og som var yrker som var del av et livsløp. Dette var yrker der kvinnene bodde i husholdet til arbeidsgiver og ikke en arbeidsplass som lot seg kombinere med ekteskap. Den tredje gruppen utgjorde 14% av kvinner i lønnet arbeid og var de som arbeidet i industrien eller livnærte seg med håndverk.

Antallet selvstendige håndverkere økte betraktelig etter at håndverksloven trådte i kraft i 1866.⁶¹ Den frigjorde håndverkere fra svenne- og mesterprøver og attest på ferdighet og dermed kunne alle myndige menn og ugifte kvinner over 21 få næringsbrev på håndverk og husflid.⁶² Selv om 14 % av alle kvinner i arbeid var sysselsatt innen industri og håndverk i 1875, var bare 1 av 5 på dette tidspunktet ansatt i fabrikk. 4 av 5 arbeidet i husholdet eller mindre konfeksjonsfabrikker med husflid.⁶³ I 1900 hadde antallet kvinner innen industri og håndverk steget til 21 % og omlag 2 av 5 arbeidet i fabrikk. En av grunnen til denne veksten var symaskinen, som i slutten av 1800-tallet ble mer vanlig i private hushold og førte til at mange kunne sy hjemme og selge til handlende, men også på grunn av at flere fabrikker i byene førte til flere arbeidsplasser. Befolkningsvekst i hele landet la grunnlaget for at ugifte kvinner reiste til byene for arbeid, som vokste raskt i denne perioden og som hadde et økende behov for mat importert fra bygdene. I 1900 var 60 % av de som arbeidet innen tekstilindustrien i byene kvinner.⁶⁴

Den største kategorien i 1900 på nasjonalt nivå var ikke jordbruk, men personlig tjenesteyting. I 1900 arbeidet 39% de ugifte kvinnene med lønnsarbeid innen personlig tjenesteyting som husarbeid. Fra 40 % i 1875 går prosenten ugifte kvinner i jordbrukskategorien ned til 25 % i 1900. Sysselsettingen av færre kvinner i jordbruket har sammenheng med industrialisering og overgang til større arbeidsmarked i byene men også en nedgang i innleid løs arbeidskraft og

⁵⁹ Moum 1981: 14

⁶⁰ Moum 1981: 15

⁶¹ Pryser 1999: 163

⁶² Pryser 1999: 163

⁶³ Moum 1981: 25

⁶⁴ Moum 1981: 49

overgang fra husholdsøkonomi til markedsøkonomi. Statistikk fra sysselsetting innen jordbruk inkluderer ikke gifte kvinner, da de i folketellingene bare har blitt talt som *husmoder*.⁶⁵

Familien var fremdeles den mest utbredte arbeidsplassen for kvinner i 1900, spesielt på bygdene. Kvinner arbeidet i sin egen familie frem mot konfirmasjonen, deretter var de i arbeid enten i sitt eget hushold, eller inngikk kontrakt med et annet hushold. Da falt de under familieoverhodet sin jurisdiksjon og hadde samme rettigheter som *husfaderens* barn. Skulle kvinnene likevel få arbeid som var utenfor husholdet hadde arbeidsgiver rett til å avskjedige kvinner om de inngikk ekteskap helt frem til 1939.⁶⁶ Etter inngått ekteskap ble kvinnene *husmoder* og påtok seg da ansvaret for de tradisjonelle kvinneoppgavene som mat, klær, husdyrstell, og syke- og barnestell. Hagemann spør, hvordan vi kan forstå dette manglende samsvaret mellom lovverk om økonomisk myndiggjøring av kvinner på den ene siden, og vurderingen av det arbeidet de utførte, på den andre? Har det sammenheng med at kvinners arbeid ble mindre viktig i løpet av den økonomiske endringsprosessen som foregikk på 1800-tallet? Eller om det snarere er et skifte i kultur og tenkemåte, der familien ikke lenger tillegges samme økonomiske rolle? Hun skriver at begge punkter har blitt hevdet av historikere tidligere og at ingen av synene uten videre kan avvises.⁶⁷

Vi har nå sett at de tre største yrkesgruppene for kvinner i siste halvdel av 1800-tallet var jordbruk, personlig tjenesteyting, og industri og håndverk. 96 % av alle kvinner i lønnsarbeid før 1900 kan deles inn i fem kategorier. De to siste kategoriene er offentlig og privat tjenesteyting, som var de ansatte i stat, kommune eller i det private næringsliv og som i 1875 sysselsatte 1% av kvinner i arbeid. Den siste kategorien var varehandel som sysselsatte 2%.⁶⁸ Offentlig og privat tjenesteyting består av kvinnene som arbeider på kontor, sykepleiere, lærere, bibliotekarer og lignende. Denne sektoren vokste fra 1% i 1875 til 4% av sysselsatte kvinner i 1900.⁶⁹ Veksten skyldes i stor grad at kvinner gradvis fikk større muligheter til å arbeide i skolevesenet og en voksende offentlig sektor som mot 1900 ønsket ansatte i stat og kommune. Varehandel omfatter alle som arbeidet som i butikk, som ekspeditrise eller butikkjomfru. Økt handel og forretningsvirksomhet skapte mange arbeidsplasser for kvinner. Næringen var i sterk vekst og andelen kvinner i varehandelen hadde vokst fra 2% i 1875 til 7% i 1900.⁷⁰

⁶⁵ Moum 1981: 15

⁶⁶ Moum 1981: 88

⁶⁷ Hagemann 2005: 179

⁶⁸ Moum 1981: 14

⁶⁹ Moum 1981: 16

⁷⁰ Moum 1981: 14

Der vi kunne dele andelen kvinner med lønnsarbeid inn i fem kategorier, må det 10 kategorier for å samle de yrkesaktive mennene. Etter historisk statistikk fra år 1900 var disse yrkessektorene, sortert etter antall sysselsatt i dem, jordbruk, industri og håndverk, bygg og anlegg, fiske, sjøfart, varehandel, offentlig og privat tjenesteyting, samferdsel, offentlig administrasjon og personlig tjeneste.⁷¹ I 1900 utgjorde menn innen jordbruk 22,7% av alle med lønnsarbeid i Norge, mens kvinner i jordbruket utgjorde kun 7,8%. Dette er ikke fordi kvinner ikke arbeidet i jordbruket, men fordi gifte kvinner i jordbruket ble oppført i folketellingene som *husmødre*. Det samme gjelder for familiebedrifter som eksempelvis drev med handel eller håndverk. Denne tittelen sier lite om det faktiske arbeidet til de enkelte kvinnene og dette gjør historisk statistikk misvisende. Det var også slik at kvinner med deltidsarbeid ikke ble regnet med i folketellingene før 1920, det betyr derimot ikke at deltidsarbeid ikke var realiteten for mange. Flere kilder har gitt historikere grunner til å tro at deltidsarbeid var veldig utbredt både blant gifte og ugifte kvinner.⁷² Dette vil si at å konkludere med endelig arbeidsstatistikk ved kun folketellingene som kilde, vil sjelden gi et faktisk bilde av yrkeslivet blant kvinner, med mindre tallene blir problematisert og kontekstualisert tilstrekkelig.

Tjeneste

Det vanligste lønnsarbeidet for kvinner i Norge var helt frem til 1940-tallet var å være i tjeneste. Jeg vil derfor legge frem en bakgrunn og diskutere dette yrket videre. I Sølvi Sogner og Kari Telstes oversiktsverk over tjenestejentenes historie viser de hvordan den økonomiske, teknologiske og sosiokulturelle utviklingen endret yrket fra det gamle, førindustrielle samfunnet, til den tiden tjenesteyrket blir avviklet på 1950-tallet.⁷³ Fra 1754 hadde det vært tjenestetvang. Kvinner og menn som ikke drev gårdsbruk eller var husmenn måtte feste seg i årlig tjeneste og ble ellers regnet for løsgjengere.⁷⁴ Frem mot 1818 var det også et krav at man tjente i det sognet man tilhørte og dette skulle regulere hvor unge mennesker dro og sikre bønder billig arbeidskraft.⁷⁵ Det skulle også sørge for at unge mennesker hadde arbeid hele året, da bøndene hadde størst bruk for tjenestefolk i sommerhalvåret, spesielt mannlig arbeidskraft i onnene. For tjenestefolket var det mest vanlig med betaling i naturalia som tøy, dyr eller redskaper, men dette endret seg i siste del av 1800-tallet, og tjenerne begynte å motta penger. Tjenestetvangen ble opphevet i 1854 og må sees i sammenheng med starten på det Tore Pryser

⁷¹ Moum 1981: 17

⁷² Moum 1981: 18

⁷³ Sogner, Telste 2005: 10

⁷⁴ Pryser 1999: 48

⁷⁵ Pryser 1999: 48

i *Norsk historie 1814-1870* kaller, kapitalismens frigjørende fase på 1860-tallet.⁷⁶ Bøndene ønsket ikke å betale for tjenesteyting hele året, men ønsket heller dagarbeidere de kunne leie inn etter behov, og dette skapte muligheten for eiendomsløs ungdom å søke andre muligheter.

I siste del av 1800-tallet og utover 1900-tallet fikk de jentene som arbeidet i by større muligheter til å jobbe i andre sektorer enn innen tjeneste. Den voksende middelklassen i byene trengte ikke flere tjenestepiker i hjemmene sine, men holdt seg gjerne til ei eller to.⁷⁷ Sogner og Telste vektlegger hvor forskjellig arbeidslivet var i byen og på bygda, men det blir ikke redegjort for hvordan det var på bygda på slutten av 1800-tallet og frem til 1930. De kommer tilbake til bygdene men ikke før i 1930, da den store arbeidsledigheten i industrien førte til at mange flyttet tilbake til bygdene, og de fikk større tilgang på arbeidskraft i mellomkrigstiden.⁷⁸

Gro Hagemann skriver i *Aschehous Norgeshistorie* at tjenertallet gikk kraftig ned før århundreskiftet og at mellom 1850 og 1900 ble antallet tjenestefolk halvert.⁷⁹ Dette er et problematisk utsagn på flere måter. Det første problemet er at dette er skrevet med tanke på bylivet og bykvinnenes problemer med å få tak i tjenestefolk i en tid der nye sektorer vokste og gav arbeidsplasser til ugifte kvinner i byene. Gunnar Thorvaldsen mener at Hagemanns argument for halvering av tjenestefolk i perioden 1850 til 1900 ikke er korrekt. Han skriver at påstanden kommer at hun har brukt statistikk fra Ståle Dyrviks arbeid med å dokumentere nedgangen i størrelsen på norske hushold på 1800- og 1900-tallet. Thorvaldsen mener Anna Jorunn Avdem og Kari Melby la for stor vekt på disse tallene da de i 1985 gav ut en bok om husarbeidets historie.⁸⁰ De skriver at tallene på tjenere gikk tilbake i siste del av 1800-tallet, først de mannlige og men også de kvinnelige, og at mange hadde problemer med å finne tjenestefolk.⁸¹ Thorvaldsen skriver at Hagemann brukte statistikken fra Dyrvik, Avdem og Melby som grunnlag i *Aschehous Norgeshistorie*, og Thorvaldsen mener at nedgangen av kvinnelige tjenere ikke var et faktum før på 1930-tallet.

Senere forskning på dette feltet har i større grad tatt i bruk historisk statistikk fra statistisk sentralbyrå. De har publisert tall for den nasjonale utviklingen innen ulike samfunnsområder. De nyere fremstillingene av tjenertallene har derfor konkludert med at antallet tjenere faktisk

⁷⁶ Pryser 1999: 49

⁷⁷ Sogner, Telste 2005: 84

⁷⁸ Sogner, Telste 2005: 100

⁷⁹ Gro Hagemann, «Det moderne gjennombrudd 1870-1905», bd.9 i K. Helle (red.), *Aschehous Norgeshistorie*, Oslo 1997: 158

⁸⁰ Thorvaldsen 2008: 452

⁸¹ Anna Jorunn Avdem og Kari Melby, *Oppe først og sist i seng: husarbeid i Norge fra 1850 til i dag*, Oslo 1985: 95

økte frem mot 1930. Andelen folk i tjeneste stagnerer i siste del av 1800-tallet, men tar man befolkningsveksten i betraktning ser man at antallet tjenere ikke reduseres.⁸² En annen faktor i forskning på tjenertall er måten tellingene har blitt gjort på og klassifiseringen av de ulike tjenerne. Tall fra folketellingen 1801 og 1865 ble tatt i bruk i yrkesstatistikken i utgavene av historisk statistikk for 1914 og 1926, men i tabeller med mindre nyansert inndeling enn senere, og personlig og annen type tjenesteyting ble ikke skilt fra hverandre.

Thorvaldsen argumenterer for at det skjemaet som ble til folketellingen i 1865 var en metodisk blunder i moderne samfunnsvitenskap fordi den oppfordret de som talte å notere *tjener* på for mange ulike variasjoner. Instruksene for tellingene i 1875 og 1900 stilte derimot større krav til eksplisitte yrkeskategorier.⁸³ Dette kan ha ført til at antallet tjenere kan ha blitt overdrevet i 1865 og at det derfor tilsynelatende har vært en nedgang å se i kildene og folketellingene har vært vanskelige å gjøre sammenlignbare. Thorvaldsen skriver at forsøk på å rekonstruere aggregatene og finne det reelle tallet tjenesteytende har vært preget av tilfeldigheter, og personlige preferanser.

Brynjulf Gjerdåker fatter ikke mye interesse for tjenestefolkene eller tausene i sin bok før han kommenterer alle tjenestefolkene som dro fra bygdene. Han skriver at i perioden 1875 og til 1920 halverte tjenestegruppen seg og at i 1920 ble registrert i alt 37 000 tjenestefolk. Gjennom perioden gikk tjenestejenter fra 44 000 til 19 500 og fortsatte å minske gjennom hele 1920-tallet.⁸⁴ Gjerdåker mener at grunnen til at tjenestejentene dro fra bygdene var den skjeve lønnsutviklinga, der drenger stadig fikk høyere lønn i sammenligning og de unge ugifte kvinnene valgte å dra, enten inn til byene eller utvandre til Amerika i større grad enn de ugifte mennene. Med denne utviklingen steg også tallet på hjemmeværende barn som kunne være igjen for å hjelpe til da tjenestefolkene ble stadig færre.⁸⁵

Mimi Sverdrup Lunden prøver på 1940-tallet å gi en forklaring på hvorfor så mange jenter dro til byene under *det store skiftet*. Hun skriver at fabrikkene både tok arbeidskraften fra bygdene og råstoffene fra håndarbeidene fra bygda. Fabrikkindustrien ble mer lønnsom enn hjemmeindustrien og mange av de som hadde gjort karriere som eksempelvis vever ble nødt til å søke arbeid i byene, da arbeidskraften var dyrere enn markedet kunne betale.⁸⁶ Eilert Sundt observerte at selv om færre hender trengtes i huset ble arbeidet stadig tyngre for de kvinnene

⁸² Thorvaldsen 2008: 453

⁸³ Thorvaldsen 2008: 256

⁸⁴ Brynjulf Gjerdåker, *Norges landbrukshistorie III 1814–1920: Kontinuitet og modernitet*, Oslo 2002: 174

⁸⁵ Gjerdåker 2002: 175

⁸⁶ Lunden 1942: 136

som ble igjen. I tillegg til befolkningsveksten var det vanligere å ha flere klær, større fokus på hygiene og flere gjenstander, men likevel var det mindre å gjøre enn tidligere i det vanlige husholdet når en del av melka ble sendt til meieri og håndarbeidet ble overtatt av fabrikkene.⁸⁷

Med kjønnsperspektiv på *hamskiftet*

Gro Hagemann har undersøkt kvinners rolle i endringene i husholdet på siste del av 1800-tallet og argumenterer for at det var en overgang fra *familieøkonomi* til *markedsøkonomi*. Dette mener jeg er god terminologi, da begrepet familieøkonomi er et bindeledd mellom påstanden om selvberging og påstanden om bønder som økonomiske rasjonelle aktører. Familieøkonomi gir rom for begge tolkninger, men sier samtidig noe om husholdet som enhet. Hagemann mener at i starten av 1800-tallet var identitet, posisjon og felleskap i stor grad knyttet til husholdet, og husholdets stand, men at man på slutten av 1800-tallet kan se konturene av et annet type samfunn der endringer foregikk raskere, den sosiale mobiliteten var større og status ble knyttet opp mot egne valg.⁸⁸ De største endringene på slutten av 1800-tallet var forbeholdt menn. Det var de som i hovedsak flyttet ut av husholdet og kunne skaffe seg arbeid andre steder. Hovedtendensen for kvinner i Norge på 1800-tallet, skriver Hagemann, var at da mennene forsvant ut av familiefellesskapet ble kvinnenenes familiearbeid i større grad privatisert.⁸⁹

På nasjonalt plan har vi nå sett at færre kvinner var sysselsatt innen jordbruket i 1875 enn i 1900, og at andre sektorer vokste og skapte nye arbeidsplasser for kvinner. En tendens var at mange flere slags arbeid i stor grad ble flyttet ut av husholdet og at dette arbeidet ble overtatt av menn. Dette betyr ikke at det ble mannsarbeid, men at menn organiserte og var arbeidsgiver for kvinner. Husholdet ble som et resultat av dette privatisert og mindre, og færre ting ble produsert.⁹⁰ Et godt eksempel på dette er meieriene. På slutten av 1800-tallet økte antallet meierier i Norge betraktelig, fra 7 i 1860 til 780 i 1900.⁹¹ Arbeidsoppgaver som tidligere hadde vært kvinneoppgaver i husholdet, ble flyttet ut på arbeidsmarkedet og skapte arbeidsplasser, men som kvinnene ikke lenger hadde kontroll over. Kunnskapen og arbeidskraften kom fra kvinnene, men meieriene ble finansiert og iverksatt av menn. Andre eksempler er sosiale institusjoner som skolevesen og sykehus, og dette var en trend som var tydelig over store deler av Europa i perioden.⁹² Det skjedde imidlertid raskere på byen enn i bygda. Et økende

⁸⁷ Lunden 1942: 137

⁸⁸ Hagemann 2005: 161

⁸⁹ Hagemann 2005: 178

⁹⁰ Hagemann 2005: 182

⁹¹ Østerrud 1975: 122

⁹² Hagemann 2005: 194

kvinneoverskudd i byene gjorde at kvinnelig arbeidskraft var billig og jobbene skapte flere jobber som trakk flere kvinner til seg.

Eirinn Larsen skriver at *hamskiftet* på flere måter opprettholdt det tradisjonelle kjønnsrollemønsteret, og argumenterer for at utdanningssystemet var lagt opp etter, og forsterket delingen for det praktiske kvinne- og mannliv og arbeid.⁹³ Dette er nok i hovedsak tilfellet, at det ikke var noe *hamskifte* innen arbeidsinndelingen, spesielt ikke i jordbruket. Kvinner kunne i viss grad delta i sfærer som tidligere hadde vært mannens, men tiden for at menn kunne gjøre tradisjonelt kvinnfolkarbeid, som å gå i fjøset, var ikke før etterkrigstiden i Norge.⁹⁴ Likevel er det i siste del av 1800-tallet lover som viser at kvinner hadde større muligheter enn tidligere, også i jordbrukssamfunnet. Kvinner fikk muligheten til å undervise i småskolene, avlegge eksamen, drive håndverk. Ugifte og, etter hvert også gifte, kvinner ble myndige. Meieriene, postkontorene og telefonen ble alle til arbeidsplasser for kvinner og var en del av moderniseringsprosessen i bygda, som i byen. Fra 1854 skulle også kvinner og menn arve likt og dette økte kvinners økonomiske handlingsrom, spesielt etter at ugifte kvinner ble myndige som økonomiske aktører i 1863.⁹⁵

Ut ifra lovverket kan man se at ugifte kvinner i økende grad fikk rettigheter og disse gjaldt også på bygda. I utgangspunktet mener jeg at *hamskifteteorien* er en maskulin teori, da de endringene som går under dette begrepet handler om avgjørelser tatt av selveiende menn, om å modernisere sin egen drift, danne foreninger og ta grep rundt egne rettigheter. Dette var nødvendig på grunn av befolkningsveksten og behovet for å dyrke mer mat til flere mennesker på mindre areal og derfor krevde nye løsninger. Strukturelle endringer kan ikke foregå isolert, og de strukturelle endringene i siste halvdel av 1800-tallet påvirket alle lag av befolkningen. Lovene ga handlingsrom for og selvbestemmelsesrett over egen økonomi, og lønnsarbeid for enslige trengte ikke være oppsparing til ekteskap lenger, men et alternativ til familie og arbeidet i husholdet. Men hvor reell var denne muligheten?

Anna Jorunn Avdem skriver i innledningen av sin oppgave, *...gjort kva gjerast skulle: om arbeid og levkår for kvinner på Lesja ca. 1910-1930*, at Lesja er ei bygd der man kan se typiske kjennetegn for *hamskiftet*, ved at det økende folketallet presset ressursene i bygda, og at det var stor utvandring og endringer i jordbruket med tanke på en større satsing på fehold og

⁹³ Hilde Danielsen, Eirinn Larsen, Ingeborg W. Owsen, *Norsk likestillingshistorie*, Bergen 2015: 53

⁹⁴ Danielsen m.fl. 2015: 53

⁹⁵ Danielsen m.fl. 2015: 60

melkeproduksjon.⁹⁶ Hennes studie er gjort fra ca. 1910 til 1930 og hun ser på kvinnearbeidet, og hvorvidt kvinner og menn hadde ulike roller i det hun kaller *hamskifte-utviklinga*.⁹⁷ Lesja opplevde likevel ikke en stor forandring i yrke- og arbeidsmulighetene til kvinnene som et resultat av moderniseringsprosessen. Skillet mellom offentlig maskulin sfære og privat og feminin sfære var tydelig i det bygdesamfunnet, og kvinne arbeidet i stor grad slik som før, og at økonomiske, teknologiske og organisatoriske endringene ikke trådte i kraft der før etter 1940.⁹⁸ I hovedsak var tendensen i moderniseringsprosessen i Lesja at mennene fjernet seg mer fra husholdet og ble mer mobile og som resultat av dette ble kvinnene i større grad bundet til husholdet. Flere endringer som skjedde innen arbeidsmetoder og redskaper lettet mye av det typiske mannsarbeidet i denne perioden, men Avdem skriver at slike endringer ikke var et faktum for kvinnene og skriver at *hamskiftet* egentlig ikke var noe *hamskifte* - i alle fall ikke for kvinnene på Lesja.⁹⁹ Kvinnene ble i perioden enda mer bundet til hjemmesfæren, fordi mennene kom i større kontakt med storsamfunnet.¹⁰⁰ Nasjonalt har man sett en større endring innen kvinners arbeidsliv enn de funnene Avdem presenterer fra Lesja. Om ikke innad i husholdet så i det faktum at nye sektorer ble opprettet og ble arbeidsplasser for kvinner.

Avslutning

I dette kapittelet har jeg presentert bakgrunnen og det teoretiske grunnlaget for *hamskiftet* og sett på hvordan det kan studeres i et kjønnsperspektiv. Jeg har redegjort for de nasjonale tendensene for ugiftes arbeidsliv i siste halvdel av 1800-tallet og redegjort for funn gjort i studier av moderniseringsprosessene i kjønnsperspektiv. I de to neste kapitlene skal jeg redegjøre for mine funn folketellingene gjort i 1865, i 1875 og i 1900. Jeg vil kronologisk redegjøre for hva de ugifte i Oppdal arbeidet med, og se på hvordan moderniseringsprosessene påvirket de ugiftes yrkesmuligheter i Oppdal i denne perioden.

⁹⁶Avdem 1984: 1

⁹⁷ Avdem 1984: 2

⁹⁸ Avdem 1984: 333

⁹⁹ Avdem 1984: 334

¹⁰⁰ Avdem 1984: 332

Kapittel 3: Folketellingene 1865 og 1875

Innledning

I dette kapittelet skal jeg redegjøre for hvilke yrker de ugifte hadde i Oppdal i 1865 og i 1875. Dette er en empirisk undersøkelse hvor tallene er hentet fra folketellingene fra Opdal prestegjeld, tilgjengelig på digitalarkivet. Jeg har delt kapittelet inn i ulike yrkeskategorier og innad i disse redegjort for ugifte kvinner og ugifte menns yrkesliv med året 1865 som utgangspunkt. Jeg skal se på hva slags forandringer og utviklinger som kan spores i yrkesveiene hos både ugifte menn og ugifte kvinner i tiårsperioden mellom 1865 og 1875. Ved bruk av tallene fra folketellingene og øvrig litteratur, både nasjonalt og lokalt om Oppdal, skal jeg presentere de ulike sektorene og hvordan de endrer seg i det som har blitt kalt en moderniseringsprosess. Tabellen nedenfor redegjør for de tallene jeg har funnet i folketellingene og de skal jeg bruke dette kapittelet til å presentere og diskutere. Yrkesaktive funnet i litteratur, men ikke i folketellingene vil bli diskutert i teksten, og tabellen består kun av tall hentet fra folketellingene. Det er bare de som er nedtegnet med yrke i folketellingene som er inkludert i tabellen, de hvis er talt uten yrke eller kun talt som sønner og døtre er ikke oppført i tabellen. Jeg har delt de ugifte inn i elleve hovedkategorier, og vil redegjøre for hvem som er inkludert i de ulike sektorene kontinuerlig i kapittelet, og diskutere sektorenes utvikling.

Tabell 1

	1865		1875	
	Kvinner	Menn	Kvinner	Menn
Ugifte over 15	568	608	559	490
Yrke				
Gårdbrukere	1	50	1	29
Hjelper i husholdet	77	119	133	169
Tjeneste	231	130	257	99
Meieri	0	0	2	0
Husflid og håndverk	29	88	52	88
Dagarbeid	31	48	22	22
Helsevesenet	3	0	1	0
Handel	1	7	3	20
Infrastruktur	0	3	0	34
Lærere	0	5	0	3
Annet	0	7	0	9

Gårdbrukere

Oppdal var frem til 1920 i hovedsak en jordbruksbygd der over to tredjedeler av folket var sysselsatt innen jordbruk.¹⁰¹ Oppdal hadde i 1865 en befolkning på 4500, som tilsvarer en fordobling siden 1801. Rundt 1860 var det 525 gårdsbruk og det var få som hadde næringsvei utenfor jordbruket. Av de 4500 innbyggere var 1311 ugifte kvinner, og 1319 ugifte menn. Selv om de aller fleste i Oppdal arbeidet innen jordbruk var det få ugifte som var gårdbrukere, og veldig få kvinner. I 1865 er det bare ei ugift kvinne som er oppført som gårdbruker. Hun driver antagelig gården sammen med sin ugifte bror, som er åtte år eldre og *arbeider forskjelligt*. I 1875 er det også bare ei ugift kvinne som er gårdbruker. Hun driver gården sammen med sin bror, som også er talt i folketellingene som gårdbruker. I folketellingen fra 1865 står 50 ugifte mannlige gårdbrukere oppført. I 1875 var det 29 ugifte mannlige gårdbrukere. De aller fleste gårdbrukere var gifte. Grunnen til dette er at ekteskapet på flere måter var en forutsetning for å kunne gjennomføre arbeidet som et gårdsbruk krevde. Mat, husarbeid og fjøsstell var kvinnearbeid. De ugifte mennene som likevel driver et gårdsbruk har som regel sine foreldre fremdeles boende på gården som føderådsfolk, bare noen få er alene.

Gifte kvinner innen gårdsdrift ble ikke tatt med i folketellingene som yrkesaktive før på 1970-tallet, de ble omtalt som husmødre eller gårdmannskone og de kvinnelige gårdbrukerne er i de aller fleste tilfeller enten ugifte eller enker.¹⁰² Dette må sees i sammenheng med at selv om ugifte kvinner ble myndige i 1863, fortsatte ekteskapet å innebære umyndiggjørelse for kvinner frem til 1888 og ekteskapet ble lenge betraktet som den viktigste institusjonen og det endelige målet for kvinner.¹⁰³ Forventningen til at gifte kvinner skaffet inntekt fra kilder utenfor husholdet var nærmest ikke-eksisterende i rurale samfunn på 1800-tallet. Hadde kvinner likevel inntekter, kanskje gjennom husflid eller salg av jordbruksprodukter ble ikke disse ført i folketellingene på samme måte som for ugifte kvinner, fordi deres primære oppgave var å være kone, *husmoder*. Det var ikke mange muligheter kvinner hadde til å være økonomisk uavhengig som ugift, men frem mot 1900 var det flere sektorer som vokste frem, som på tross av halv lønn i forhold til mannen, ga noen kvinner muligheten til en viss uavhengighet.

¹⁰¹ Stugu 1985: 13

¹⁰² Moum 1981: 17

¹⁰³ Moum 1981: 69

De hjemme

878 av de 1311 ugifte kvinnene i Oppdal i 1865 er i folketellingen kun oppførte som *døtre* under kolonnen «stilling og stand». Omtrent halvparten av de ugifte kvinnene i Oppdal i 1865 er barn. Av de til sammen 1311 ugifte kvinne, er 743 av dem barn. Jeg har regnet de som er 15 år eller yngre som barn, og regnet ut antallet ved å legge sammen alle som var født mellom 1850 og 1865. Dette betyr at det i 1865 var 568 ugifte kvinner over 15 år i bygda. I kategorien *hjelper i husholdet* tabell 1 har jeg kun ført opp de som i folketellingene spesifikt står oppført med tilleggsopplysning om at de *hjelper* eller *hjelper moderen, faderen, broderen* eller *søsteren*, at de *bestyrer* et hushold eller er nedtegnet som *forstanderinde i huset*.

Sønnene og døtrene bodde i hushold som enten var selveierhushold, husmenn eller *innerster* sine hushold. De hadde plikter og oppgaver selv om disse ikke er oppført i folketellingene. Det er omtrent like mange ugifte kvinner og menn i Oppdal i 1865, men litt færre menn er oppført som kun sønn enn kvinner som er kun datter, men tallene er ellers ganske jevne. Det er talt 978 sønner, der 40 er gifte. Så av 1319 ugifte menn i 1865 er altså 938 av disse sønner i husholdet og 711 er under 15 år. De som er talt i tabell 1 både i 1865 og 1875, i kategorien *hjelper i husholdet*, er de 119 ugifte sønner som *hjelper* eller *hjelper moderen, faderen* eller *broderen*. Årsaken til at om lag dobbelt så mange sønner som døtre er registrert at arbeider hjemme kan være flere og varierende i hvert tilfelle. Mulige grunn til dette kan være at det var lettere å få seg arbeid som tjenestejente enn som tjenestegutt at gårdbrukerne heller ønsket kvinner enn menn i tjeneste hele året, og leide inn menn i høysesongene i jordbruket. En annen forklaring kan være eller at det i større grad var norm at kvinnene skulle dra ut i tjeneste eller at det var mer bruk for sønnene hjemme. I 1875 hadde antallet hjemmeværende døtre og sønner steget for begge kjønn og det var 133 døtre og 169 sønner som arbeidet i husholdet.

Tjeneste

I 1865 telles det 222 ugifte tjenestejenter, og de varierer i alder fra 13 år til 59 år. Tjenestefolkene er ført opp i *husfaderens* hushold og i Oppdal var de fleste som sysselsetter tjenestefolk gårdbrukere og selveiere. I 1865 var det i Oppdal 525 gårdbrukere, og hovedtyngden av disse hadde tjenestefolk.¹⁰⁴ De større gårdene hadde gjerne tre til fire tjenestefolk, både kvinnelige og mannlige. I folketellingene har de mannlige tjenestefolkene større variasjon av titler enn de kvinnelige. En av grunnene til dette kan være at kategorien

¹⁰⁴ Haugland 2002: 174

tjenestepige er bred og omfatter barnejenter, kjøkkenjenter, gjeterjenter, budeier og seterjenter.¹⁰⁵ Likevel er det oppført tre budeier, ei *kokkepige*, ei *stuepige* og fire *barnepiger*. Dette er i hovedsak tilfellet i hushold som har andre tjenestefolk men også som eneste hjelp i hushold. Dette kan skyldes at de som er oppført som dette hadde det primære ansvaret for seterdrift eller barnepass da det står i instruksen til 1865-tellingen at det skal oppføres den viktigste næringsveien i folketellingen, så nøyaktig som mulig.¹⁰⁶

I 1865 er det oppført 220 *tjenestepiger*, og ei *tjenestejente*, og ei som står oppført som *tjener*. Medregnet budeiene, og de seks jentene med mer spesifikt tjenestearbeid vil det si at det var 231 som arbeidet som tjenestejente i 1865 i Oppdal. Ved tellingen i 1875 var det 241 ugifte *tjenestepiger* i Oppdal. Det er også oppført seks ugifte budeier, fem ugifte *barnepiger*, og fem ugifte *husholdersker*, disse er talt som tjenestefolk i tabell 1. Til sammen er dette 257 tjenestejenter. Dette betyr at på en tiårsperiode var det en økning innen antallet ugifte tjenestejenter fra 231 til 257.

I 1865 er det oppført 25 ugifte menn som *tjenestedrenger*, fire ugifte *tjenere*, fire ugifte *tjenesteguter* og 97 ugifte som *tjenestekarl*. Til sammen er antallet ugifte mannlige tjenere 130, omtrent det halve i forhold til de kvinnelige. Grunnen til dette kan være at tjenestejenter arbeidet for omtrent den halve lønnen og at det var større behov for tradisjonelt kvinnearbeid gjennom året enn det var behov for menn. I folketellingen gjort i 1875 er det oppført færre mannlige tjenestefolk. I 1875 var det 99 ugifte mannlige tjenere oppført i folketellingen. 1875 finner jeg en *tjenestegutt*, 42 som arbeider som *tjenestegut*, 26 som er *tjenestekarl*, 24 *gaardsdrenger*, og seks *gaardskarler*.

Kreaturstell og annet jordbruksarbeid

Mange av døtrene og tjenestejentene dro til seters på sommerstid, men i folketellingen fra 1865 er det bare tre ugifte personer som står oppført som budeie. Under telling er ei av disse losjerende, ei er datter og ei er kun oppført som *ug*, det vil si ugift. I tabell 1 er antall budeier inkludert i tallet for tjeneste. Seterdrift var rent kvinneansvar og var for mange en viktig inntektskilde, spesielt før meierienes tid.¹⁰⁷ På grunn av ulik begrepsbruk og glidende overganger kan kategorien datter, tjenestejente og budeie være overlappende. Tjenestejentene er ikke oppført i den husstanden de er datter i, men mange av de som er ført opp som datter

¹⁰⁵ Moum 1981: 34

¹⁰⁶ [http://digitalarkivet.uib.no/tellingdok.htm#sirkulære land 1865](http://digitalarkivet.uib.no/tellingdok.htm#sirkulære%20land%201865) (sist aksessert 10.04.16)

¹⁰⁷ Moum 1981: 22

arbeidet utvilsomt likt med tjenestejentene, bare i sine foreldres hushold. De var i Oppdal i disse tre gruppene antageligvis alle involverte i jordbruksarbeid da det var mange oppgaver som var rene kvinneoppgaver. Arbeid som melking, fôring, og arbeid med gjødsel, og skjøtsel av de andre dyrene var kvinneoppgaver, unntatt hesten, hvis skjøtsel var en manneoppgave. Både ute og inne-oppgaver var kvinnearbeid, og innearbeidet omfattet oppgaver som husflid, matstell, barnestell, og renhold.¹⁰⁸ I tillegg kom sesongbaserte oppgaver som ekstra utearbeid med mat til folk og dyr om sommeren, og mer innearbeid om vinteren. Vinteren ble i mange hushold brukt til å tilvirke klær. Dette kunne være stort arbeid og ofte ble det leid inn ekstra arbeidskraft, som dagarbeidere til dette, og dette var med på å gi lønnsarbeid til andre kvinner.¹⁰⁹

I tabell 1 er det talt 260 ugifte kvinner i tjeneste for 1875, og av disse var 23 ugifte budeier. Av disse 23 budeiene var 17 av dem i tillegg oppført som *tyende* eller *tjenestepige*, men alle 23 er talt som tjenestejenter i tabell 1, for å få et bedre sammenligningsgrunnlag med tellingen fra 1865. Slik jeg ser det, er denne økningen innen antall budeier oppført i folketellingene et resultat av to ulike faktorer. Den første faktoren kan være måten tellingen er gjort på, at den ble mer spesifikk og at tjenestekategorien ikke lenger omfavnet antallet budeier. Den andre faktoren er det økte fokuset på storfe i Oppdal fra 1860-tallet og utover. Det kan være at det innebar at det var flere som fikk arbeid som budeier.

Det er sannsynlig at det var flere budeier i 1865 enn som er talt, noe som også kan være tilfellet for tellingen fra 1875. Men det er likevel sannsynlig at det var behov for flere budeier i 1875 på grunn av feholdet i seg selv. Bedre fôr og avlsarbeid førte til mer melk per ku, og større arbeid med foredling. Det er ingen endring innen antallet gjetergutter, som er fem i begge tellingene, men av nye tilskudd blant ugifte menn i 1875 er det en som driver med kreaturdrift i fjellet og en som er kvegrøkter. Fra 1850 og 1860-årene av økte smørproduksjonen i bygda med omtrent det dobbelte, og dette var på grunn av ny kunnskap om gode avlsdyr og bedre fôring.¹¹⁰ Dette gjenspeiler seg i folketellingene fra 1875, der jeg finner to ugifte kvinner som arbeider som *meiersker*, selv om første meieri i Oppdal ikke ble opprettet før i 1879.¹¹¹

I 1865 er det oppført en *fjøska*, og i tabell 1 er han inkludert i tallene for tjenere. Han er en av de fem i Norge som er oppført som dette. I Sidsel Vogt Moums bok om kvinners kår og status i Norge fra 1875 til 1910 skriver hun at å ta seg av andre dyr enn hesten ble over hele landet

¹⁰⁸ Moum 1981: 25

¹⁰⁹ Moum 1981: 24

¹¹⁰ Haugland 2002: 199

¹¹¹ Lars Gisnås, *Hundre år i Oppdal: historiene, bildene, profilene*, Oppdal 2004: 223

ansett som vanærende for en mann. Hun skriver videre at om kona var syk, ville bonden heller leie inn ekstern hjelp fremfor å gå i fjøset selv. Av dette er det tydelig at det å gå i fjøset har veldig lav status hos menn.¹¹² Dagfinn Slettan skriver i *Dreng og taus i Verdal* at det ikke var uvanlig med fjøskarere i Verdal men det meste fjøsarbeidet ble gjort av kvinnene.¹¹³ Anders Hellaugsen Mjøen var født i 1842 og var 24 år da han var *fjøskal* på prestegården Vang i Oppdal i 1865. Vang prestegård var et stort hushold på 17 personer, med sognepresten som husfar. Ti år senere arbeidet det en Anders Hellaugsen Mjøen på Vang som *gaardsdreng*, men i denne tellingen skal han angivelig vært født i 1834. I ministerialboken står det, i forbindelse med hans død i 1891, at han var født i 1841. Han var i 1891 losjerende på Vang som fattiglem og forble ugift hele sitt liv.¹¹⁴ Jeg antar at dette er samme person, og at han var en person av lav status, ut fra hans livshistorie og Moums argument om menns status med tanke på arbeidsinndelingen etter kjønn i fjøset.

Husflid og håndverk

I flere av husstandene i Oppdal er det, i tillegg til døtre og tjenestejenter, også ugifte losjerende kvinner som arbeider med ulikt håndarbeid. Dette var kvinneyrker som ikke var tilknyttet ekteskapet og spesialiseringsarbeid gjorde det mulig for kvinnene å forsørge seg utenfor ekteskap, enten ved å selge til privatpersoner, husholdninger eller etter hvert også til handelsfolkene i bygda. I Oppdal var det i 1865 seks ugifte kvinner som *driver vævning*, elleve spinnere, ni skreddere, to i skredderlære, to som livnærer seg ved strikking og to der det kun står *haandarbeide* under stilling og stand. Det er til sammen 29 ugifte kvinner, og fire av disse kvinnene står oppført med to virker, eksempelvis *vævning* og *strigning*. Disse kvinnene kunne være innleid hjelp til for eksempel sesongarbeid og kunne losjere på ulike gårder i varierende tidsperioder. Ut i fra den informasjonen som er oppført i folketellingene er det vanskelig å si noe spesifikt om dem, annet enn hva de heter, hvor de kommer fra, hvor gamle de er og at de driver med eksempelvis spinning.

Brith Eriksdatter er et eksempel på ei av disse kvinene. Hun er 67 år og er ei av de ugifte kvinnene som driver *spindning*. Hun er *logerende* i Mikkel Rasmussen sin husholdning sammen med hans kone, tre døtre, tre tjenestefolk, hans foreldre, en *maler* og ei som driver *vævning*. Dette er et stort hushold, men ikke uvanlig stort. Tellingene foregikk i desember, og da var det

¹¹² Moum 1981: 22

¹¹³ Dagfinn Slettan, *Dreng og taus i Verdal: eksperiment med en kollektiv sjølbibliografi*, Oslo 1978: 91

¹¹⁴ <http://digitalarkivet.arkivverket.no/kb/gr/person/pg00000000943629> (sist aksessert 04.02.16)

behov for ekstra hjelp til håndarbeid, ettersom klipping av sau og innhøsting av lin foregikk på høsten og klær for resten av året ble laget på vinteren. Det er mulig tallene hadde sett annerledes ut hadde tellingene vært på sommeren. Brith Eriksdatter var der kanskje boende i denne husstanden i en lengre tid og spant på bestilling for flere, eller kanskje reiste hun rundt og spant for ulike husstander, men på tellingstidspunktet befant hun seg altså hjemme hos Mikkel Rasmussen.

I tellingen gjort i 1875 er det ikke like enkelt å få oversikt over hvor mange ugifte kvinner som ernærte seg ved håndverk og håndarbeid som det var i 1865. Grunnen er at mange er oppført med flere næringer og et søk i folketellingen på eksempelvis *spinding*, får jeg «*dagarbeiderske vævning spinding*», «*spinding*», «*handarbeide strikning og spinding*», «*dagarbeide spinding*», «*spindning strikning*», «*spinding og andet haandarbeid*», «*spinding og annet haandarbeide*», «*spinding og vævning*», og «*spinding og binding*». Konklusjonen er at det til sammen er 52 ugifte kvinner som har håndverk eller håndarbeid som viktigste næringsvei. I tillegg til spinning, er det strikking, baking, vasking, veving, sying, skreddervirksomhet, binding, brodering og *forskjellig haandarbeide*. Det som er nytt i 1875 er baking, vasking og sying. Det er omtrent 15 kvinner som er *sypige* eller driver med søm, og skredderkategorien er nesten borte. I 1865 var det ni skreddere og to i lære, mens ti år senere var det bare ei. Jeg antar at skredderyrket på disse ti årene har endret karakter og kvinner i større grad kalles *sypiger*, mens menn fremdeles heter *skræddere*. Antallet ugifte kvinner som arbeider primært med håndverk har på ti år omtrent doblet seg og flere livnærer seg utenfor ekteskapet med annet arbeid enn tjenesteyting.

Det er større variasjon innen yrkene for de mannlige håndverkerne enn de kvinnelige i 1865. Blant de 88 ugifte mennene talt i tabell 1 er det 30 skomakere og to *skomagerdrenger*, 23 skreddere, en baker, en møller, en stamper, en garver og en garverdreng, seks malere, elleve smeder, en *farver*, to murere, en skiferstenslegger og sju snekkere. Disse er i hovedsak, i likhet med de ugifte kvinnene, losjerende eller sønner på gårdsbruk eller husmannsplasser. I tellingen fra 1875 finner jeg blant de ugifte mennene en treskjærer og fire *træskjærere*, en *farver*, 17 snekkere, tre bakere, en møller, en maler, to *tæskere*, en *garver*, 22 skomakere og åtte *skomagerdrenger*, en *kurvmager*, en *stolmager*, 13 skreddere og tre skredderdrenger, en steinhugger, en *bøssemager* og smed, en *vognsfabrikant* og smed, en *hjulmager* og smed, og fem ugifte menn som kun er smeder. Det er ingen forandring innen hvor mange ugifte håndverkere det er på disse ti årene, men det er en endring innen arbeidet. I 1875 er det ingen

ugifte stampere, murere eller *skifterstensleggere*, men i gjengjeld finnes menn som lager kurver, stoler, bøsser, hjul og vogner.

Dagarbeidere

Dagarbeid var et yrke både for gifte, ugifte, kvinner og menn. Moum skriver at typiske dagarbeiderne var gjerne yngre menn som leide seg inn som innerster på gårdsbruk og arbeidet for dagpenger og sparte til egne bruk, eller ventet på å overta en husmannsplass.¹¹⁵ I 1865 var det 31 kvinnelige ugifte dagarbeidere. I folketellingene er de oppført som *dagarbeider*, *dagarbeiderske*, *arbeider diverse*, *arbeider forskjelligt*, eller *paa almindeligt kvindearbeide*. Blant kvinnene i 1875 er det registrert 11 ugifte kvinner som *dagarbeider*, åtte ugifte kvinner står oppført som *dagarbeiderske*, og ni ugifte som driver *dagarbeide*. Av de som står oppført som dagarbeidersker har seks stykker ytterligere beskrivelse som vaskere, bakere og *vævere*, så disse har jeg også skrevet om under håndverk, og de er ført i tabell 1 som håndverkere, og ikke som dagarbeidere. Det vil si at det i 1875 var 22 ugifte kvinner som hadde dagarbeid som sin primære inntektskilde.

De mennene jeg regner som dagarbeidere er i 1865 oppført med titlene, *dagarbeider*, *dagarbeide* eller *arbeider forskjelligt*. I tillegg vil jeg regne med de tre ugifte mennene som arbeidet i med skog og tømmer i denne kategorien. Til sammen er dette 48 ugifte menn. Behovet for dagarbeidere var sesongbetenget. I sommerhalvåret var det onnearbeid, med oppgaver som for eksempel skjæring og såing av korn, og dette var arbeid som kvinner og menn gjerne gjorde sammen.¹¹⁶ I vinterhalvåret var det, som tidligere nevnt, sesong for tekstilproduksjon for kvinnene. For menn var det helst hjelp til skogsarbeid som var nødvendig. Det er oppført tre ugifte menn i 1865 folketellingene som primært arbeider med skog, da en *tømmermand*, en *tømmerhugger* og en *tømmerkjører*. I 1875 registrert 16 ugifte menn som dagarbeidere og to ugifte menn som *arbeider forskjellig*. I tillegg er det oppført fire ugifte tømmerhuggere og tre ugifte *tømmermend*. I tabell 1 er tømmermennene regnet under håndverk og under infrastruktur, da de i tillegg er henholdsvis skredder, snekker og veiarbeider. Dette betyr at det i 1875 var 22 ugifte mannlige dagarbeidere. Til sammen ser vi en nedgang fra 79 ugifte dagarbeidere til 44 på ti år. Hos kvinnene er det en nedgang fra 31 til 22 dagarbeidere, mens hos mennene en nedgang fra 48 til 22.

¹¹⁵ Moum 1981: 27

¹¹⁶ Moum 1981: 22

Helse

Av de resterende ugifte kvinnene i folketellingen fra 1865 finnes det to jordmødre, og ei som ernærer seg ved pleie. Disse jordmødrene er ut fra folketellingene de eneste to i bygda, og i 1875 ble det talt bare ei *jordemoder*. Legevirksomhet hadde tradisjonelt vært en kvinneoppgave, men ble utover 1800-tallet overtatt av profesjonelle medisinere. Jordmor var et yrke, men et ganske sjeldent yrke før 1900 skriver Sidsel Vogt Moum.¹¹⁷ Erfarne kvinner, kjent som *nærkoner* hjalp gjerne naboer og kjente under fødsler uten at det var noe egentlig yrke. I Oppdal ble den første profesjonelle jordmora ansatt i 1826.¹¹⁸ I kommunebudsjettet for 1854 var det avsatt 20 spesidaler til jordmorlønn, og det forteller oss at disse to var ansatt av kommunen.¹¹⁹ Før Oppdal fikk sin første faste distriktslege i 1858 var legedistriktet svært stort. Det strakk seg fra Buvika til Dovrefjell, altså nesten 200km i luftlinje og realiteten var at oppdalingene var så godt som uten profesjonell legehjelp.¹²⁰ Kommunen var ikke villig til å støtte private legepraksiser, men en lege hadde likevel hatt en selvfinansiert praksis i kommunen fra 1840-årene. Blant ugift helsepersonell oppført i folketellingen i 1865 er det to ugifte jordmødre på 36 og 23 og ei ugift som livnærer seg ved pleie. I 1875 er det bare ei ugift kvinne innen helse, og hun er *jordemoder*.

Handel

Handelsloven av 1842 skulle frigjøre de restriksjonene på handel som det tidligere hadde vært i Norge og gjøre handel i tråd med liberalismens prinsipper, for å stimulere vekst.¹²¹ Denne loven frigjorde handel av *nødvendige varer* og dermed var det opp til kommunestyret å regulere handelsbrevene og bedømme hva som var nødvendig. Loven gjorde det også mulig for kvinner å selge *nødvendige* varer på bygdene.¹²² Denne loven ble ikke fullt iverksatt før i 1866, og det var etter dette at den betraktelige veksten innen handel i Oppdal er synlig, både i folketellingene og i litteraturen om bygda. I 1840 var det to landhandlere i bygda som hadde fått privilegier til å drive forretning. Da en tredje søkte om å drive handel i bygda i 1848 fikk han nei av kommunestyret, da de ikke så behovet for flere handelsmenn.¹²³ Hoel antar at han ble avslått fordi kommunestyret ikke ønsket at folk skulle bruke pengene sine på luksusartikler, som kaffe

¹¹⁷ Moum 1981: 32

¹¹⁸ Haugland 2002: 61

¹¹⁹ Ola J. Rise, *Oppdalsboka: historie og folkeminne I, Strindheim trykkeris forlag*, Trondheim 1988: 130

¹²⁰ Hoel 1987a : 21

¹²¹ Haugland 2002: 205

¹²² Kjell Haugland, «*Samvirkelaget er mi forretning!*» *Opdal Samvirkelags historie 1920-1995*, Trondheim 1995:

17

¹²³ Hoel 1985: 15

og tobakk. I løpet av de neste ti årene hadde flere søknader kommet inn og kommunestyret begynte å dele ut handelsbrev. Det gjorde de både fordi de nå var overbevist om at det ville stimulere økonomien med økt konkurranse og fordi det stod bedre til med oppdalfolkets økonomi enn for ti år siden.¹²⁴

Det var langt flere som var involvert i handel i 1865 enn i 1840. En av disse, som står oppført som landhandler, kjøpmann og gårdbruker, var Thor Jørgensen. Jørgensen var ikke fra Oppdal, var *fraskilt*, og var på tellingstidspunktet losjerende i en postførers husstand. Under merknad står det at han er *Eier af Lille Stemsem hvor, Kreature og Udsæd forøvrigt er anført*.¹²⁵ Han er ikke nedtegnet i tabell 1 fordi han hadde en annen sivilstatus enn ugift. I samme husstand losjerer to yngre handelsbetjenter på 17 og 19 år, begge ugifte menn. Det kan være de arbeidet for Jørgensen som opprettet *Aalmens Tobaksfabrik*, eller en av de to forretningen fra 1840 på Ålma, da den gården de losjerer på heter Aalmen.¹²⁶ Ålma hadde fungert som et bygdesenter i flere hundre år, og den første forretningen som ble opprettet i 1833 ble lagt hit. I 1860-årene var det tre eller fire som drev handel ved Ålma.¹²⁷ Den eneste kvinnen som står oppført i folketellingen fra 1865 innen handel losjerte også på et gårdsbruk på *Aalmen*, men utover beskrivelsen at hun *driver handel* er det vanskelig å vite nøyaktig hva slags arbeidsoppgaver hun hadde og hva slags rolle hun spilte. De resterende ugifte mennene oppført i tabell 1 under handel er en *handelskarl*, en *handlende*, en *handelsmand*, en *kvæghandler* og en *tuskhandler*.

I følge folketellingen gjort i 1865 arbeidet sju ugifte menn som handlende, og dette antallet økte til 20 i løpet av de neste ti årene. Haugland skriver at det i 1871 var tolv handelsmenn i bygda, og i tellingen for 1875 var det til sammen 31 personer involvert, både gifte og ugifte medregnet. Det var ifølge folketellingen i 1875, 23 av disse 31 som var ugifte og tre var ugifte kvinner. De ugifte kvinnene har alle forskjellige betegnelser i folketellingen. Det var det ei som *driver handel*, ei som arbeidet som handelsbetjent og ei *butikpige*. Blant de 20 ugifte mennene var fem handelsbetjenter, en *landhandler*, åtte oppført som *handelskarl*, tre handelsmenn, en *slagtehandler*, en grosserer og to som kun har beskrivelsen *handel*.

På 1860- og 70-tallet ble mange dagligvareforretninger startet i Oppdal og de første ble startet av privatpersoner, men utover ble flere handelsforeninger også opprettet. Dette var bønder som samarbeidet om å organisere handelen selv, da det stor misnøye blant bøndene for måten

¹²⁴ Hoel 1985: 16

¹²⁵ <http://digitalarkivet.arkivverket.no/ft/person/pf01038318004894> (sist aksessert 12.04.16)

¹²⁶ Hoel 1987: 16

¹²⁷ Haugland 2002: 205

handelsmennene handlet på, spesielt med tanke på pris.¹²⁸ I 1872 var det til sammen opprettet fire handelsforretninger i Oppdal, og flere kom senere. Hovedproblemet for disse forretningene var at de gav andre bønder muligheter for kreditt, og ofte gikk disse forretningene konkurs.¹²⁹ Men disse forretningene og de private forretningene var viktige for muligheten for spesialisering for husstandene. Her kunne de ikke bare kjøpe de varene de trengte, som bomullsstoff, spiker, kaffe, mel, og tobakk, men selge varer som smør, ost, kjøtt, skinn og vilt.¹³⁰

Infrastruktur og kommunikasjon

I kategorien infrastruktur i tabell 1 har jeg valgt å telle alle ugifte som arbeidet med vei og jernbane, post, telefon og telegraf. I 1865 og 1875 er det kun menn som arbeider innen disse sektorene. Innen transportsektoren var det i 1865 oppført en kjører, en veiarbeider som arbeider i Stjørdal, en jernbanearbeider. Antallet ugifte menn som arbeidet innen infrastruktur var lav, med tanke på at det ble bygget vei gjennom bygda helt på starten av 1860-tallet, og fra bygda til nabokommunen, Rennebu i 1864.¹³¹ En mulig forklaring på dette kan være at disse veiene ble ryddet og lagt av dagarbeidere eller gårdbrukere, og at dette var en enkeltaktivitet og ikke et yrke i den forstand at det var noens primære inntektskilde. I 1875 var mange flere ugifte menn ansatt innen veibygging og jernbane. Det er 22 stykker som står oppført som jernbanearbeider, sju veiarbeidere, og en banearbeider. Grunnen til den store sysselsettingen innen banearbeid var arbeidet med Rørosbanen. Den stod ferdig i 1878, og rekrutterte arbeidskraft fra hele Sør-Trøndelag, spesielt mellom 1872 og 1875 i linjebyggingen mellom Støren og Ålen.¹³² I denne perioden var etterspørselen etter tømmer stor, og prisene steg dertil og byggingen av jernbanen er en av grunnene til det økte antallet av tømmerhuggere i denne tiårsperioden som vi så tidligere.

To nye yrkestitler som ugifte menn innehar i 1875 er *stationsholder* og *skydsgut*. Det er oppført en *stasjonsholder* og tre *skyssgutter* og disse tre er 9, 13 og 16 år gamle. Bjarne Rogan skriver at skyss på 1800-tallet gjerne var barnearbeid da man hadde sett en overgang til spesialisering innen skyss.¹³³ Fra 1600-tallet av hadde bønder hatt skyssplikt, og måtte frakte reisende og bytte på hvem som tok på seg ansvaret, men dette systemet var ikke et system bøndene var fornøyde med, da de måtte forlate alt arbeid for å frakte fremmede gjerne flere mil til neste skystasjon.

¹²⁸ Haugland 2002: 206

¹²⁹ Haugland 2002: 207

¹³⁰ Haugland 2002: 201

¹³¹ Haugland 2002: 178

¹³² H.C. Dahle, *Røros kobberværk: 1644-1894*, Trondheim 1894: 186

¹³³ Bjarne Rogan, *Det gamle skyssstellet: reiseliv i Noreg frå mellomalderen til førre hundreåret*, Oslo 1986: 117

I 1816 kom loven om å etablere skystasjoner der bare en person hadde ansvaret og da også de inntektene dette førte med seg. Det ble da derfor vanlig at de leide inn den mest rimelige arbeidskraften som var tilgjengelig, og dette var gjerne barn.¹³⁴ Det skal også sies at tittelen *skydsgut* ikke var kjønnsnøytral, da flere jenter også arbeidet som dette, men altså ikke i Oppdal.¹³⁵

Lærere

Allmueskoleplikt ble innført nasjonalt i 1739, og da var bibelkunnskap det viktigste faget, og lesing den viktigste ferdigheten.¹³⁶ Den største delen av undervisningen var religionsundervisning frem til midten av 1800-tallet.¹³⁷ Myhre skriver at den norske befolkningen lå langt fremme i lese- og skriveferdigheter og at det var mange kommuner som hadde etablert små bibliotek. *Almuebiblioteket* i Oppdal ble etablert så tidlig som 1810.¹³⁸ I 1830 var det ansatt 5 lærere i omgangsskolen i Oppdal, og en av disse lærerne var Ingebrigt Sæter som var en «ivrig talsmann for folkeopplysning gjennom bedre skoler og for større åndelig frihet.»¹³⁹ Han var medlem i skolekommisjonen for Oppdal prestegjeld og var en av pådriverne for fastskoler. Han arbeidet med dette forslaget fra 1833 og helt frem til det ble vedtatt av kommunen i 1858. Mellom 1860 og 1865 ble det bygget 8 skolebygninger i bygda og dette antallet lå over landsgjennomsnittet.¹⁴⁰ Prosenten av faste skoler i forhold til antall skoler var, i 1865 på landsbasis 61 prosent, mens den i Oppdal lå på 73 prosent.¹⁴¹

Den norske skoleloven av 1860 bygget videre på den loven som hadde kommet i 1827. Skoleloven av 1827 gjaldt bare for bygdene og i den stod det at skolebygninger skulle bygges ved kirkene, men det var sjeldent tilfellet. I 1853 gikk bare 16 prosent av elevene på bygda på fastskoler, resten gikk fremdeles på omgangsskoler. Andelen fastskoler økte sterkt utover 1850-tallet og ble norm etter skoleloven i 1860. I tillegg til å være en fastskolelov innførte loven i 1860 borgerlig undervisning i tillegg til kristelig undervisning, med fag som geografi, naturfag og historie.¹⁴² Det ble også satt høyere krav til lærernes utdanning, som høyere allmueskole, lærerskoler eller seminarkurs. Høyere allmueskole var et alternativ for gutter som etter

¹³⁴ Haugland 2002: 148

¹³⁵ Rogan 1986: 117

¹³⁶ Haugland 2002: 72

¹³⁷ Jan Eivind Myhre, *Norsk historie 1814-1905: å byggje ein stat og skape ein nasjon*, Oslo 2015:186

¹³⁸ Mathisen 1981: 5

¹³⁹ Kari Mathisen, «Skolen i Oppdal: fra innføringen av loven om allmueskolen av 1860 og fram til ca. 1900», i *Bøgda vår*, Oppdal 1983: 14

¹⁴⁰ Mathisen 1981: 19

¹⁴¹ Mathisen 1983: 14

¹⁴² Pryser 1999: 140

konfirmasjonen var interessert i ytterligere teoretisk utdanning og ble opprettet i Oppdal i 1860 og varte i ti uker. Flere steder i landet fantes det både ettårige og toårige seminarkurs, og innen 1839 var slike seminar etablerte i alle landsdeler, og frem til 1854 hadde de utdannet 840 lærere.¹⁴³ I Trondheim hadde 201 av 402 lærere avlagt skolelærereksamen i 1961.¹⁴⁴

Kari Mathisen, som i 1983 skrev hovedfagsoppgave om allmueskolen i Oppdal på 1860-tallet og frem til 1910, skriver at det var sju lærere i Oppdal like over 1860. I følge folketellingene er det i 1865 ti menn oppført som skolelærere, og tre av disse er ugifte, i tillegg er tre menn oppført som seminarister, og to av disse er ugifte. Mathisen bruker referater fra skolekommisjonens møter som kilde og skriver at det er sju lærere i 1860, men det er mulig at ikke alle skolelærerne har vært oppført på disse referatene, da det var 13 lærere i 1865 ifølge folketellingene. Mathisen har skrevet opp navneliste over skolelærerne både fra «like over 1860» og fra 1887, og ført opp sju lærere fra rundt 1860 og ti i 1887. Av de første sju hun har listet opp finner jeg fem av dem i folketellingene og én i ministerialbøkene, der han står oppført som *far* under dåp, men den siste finner jeg ikke i digitalarkivet. Jeg finner flere skolelærere og seminarister enn Mathisen nevner fra rundt denne tiden, men skoleverket vokste raskt i perioden så det er en mulighet at det kan ha vært 13 lærere. Imidlertid er det ikke sikkert at alle var lærere i Oppdal, selv om de bodde der. Jeg har valgt å kun inkludere de tallene jeg har funnet i folketellingen i tabell 1. Det er også bare ugifte som er inkluderte, det er fem ugifte lærere talt i folketellingen fra 1865.

I folketellingene fra 1875 finner jeg åtte *skolelærere* og én *almenskolelærer*, og dette tallet stemmer overens med tallene i Mathisens hovedfagsoppgave. Kjell Haugland mener derimot å ha funnet ti lærere i Oppdal fra 1875.¹⁴⁵ Alle lærere i Oppdal i 1875 var menn og av de jeg har funnet er tre ugifte, og det er disse som er talt i tabell 1. En oversikt over lærernes utdanning fra 1871 viser at alle ni lærere i Oppdal hadde avlagt eksamen ved et toårig lærerseminarium eller ved ettårig lærerskole.¹⁴⁶ Skoleloven av 1860 hadde gitt adgang til å ansette kvinner ved småbarnsskoler og som hjelpelærere. Loven gav også tilgang til kvinner i egne håndverksskoler, men noen slike fantes ikke i Oppdal før i 1895.¹⁴⁷ Det var få plasser for kvinner i skolevesenet, og de første kvinnene ble ikke ansatt før i 1883 og de fikk ansettelse i småbarnskolen, som

¹⁴³ Myhre 2015: 188

¹⁴⁴ Mathisen 1981: 22

¹⁴⁵ Haugland 2002: 220

¹⁴⁶ Mathisen 1983: 17

¹⁴⁷ Mathisen 1981: 114

hadde blitt opprettet bare ett år tidligere. Disse to stillingene ble, ifølge referater etter skolekommisjonens møter, fylt av Margrethe Vindal og Karoline Ringdal.¹⁴⁸

Karoline Ringdal var ikke folketalt i Oppdal i 1900. Flere Karoline Ringdal er å finne i digitalarkivet, men det er ingen som utpeker seg som den som arbeidet i Oppdal i 1883. Hun kan ha giftet seg og dermed fått et nytt etternavn eller så kan hun være Karoline Nielsdatter på fem år fra Ringdal i Sunnlyven prestegjeld folketalt i 1865. Margrete Vindal var heller ikke talt i 1900, men to Margrete fra gården Vindal er talt i 1875, den ene født i 1874 og den andre i 1860.¹⁴⁹ Derfor vil jeg gå ut fra at det var Margrete Mikkelsdatter fra Vindal født i 1860 som i 1883 fikk stillingen som lærerinne i småbarnskolen i Oppdal, og som ifølge folketellingen i 1910 var enke og *gaardbrukerske*. Mathisen skriver at de reiste rundt til tilsammen 48 kretser og underviste i staving, skriving, telling og bibelhistorie, og tilbragte 2-3 uker på hvert sted. Mathisen skriver også at det var attraktivt for kommunen å ansette kvinner fordi de arbeidet for halv lønn av sine mannlige kolleger. Med det raskt økende antallet av fastskoler i Norge og den økte utgiften dette førte med seg, ble det bestemt i 1869 at det skulle opprettes flere lærerinneposter ved allmueskolen og det ble tillatt for kvinner å undervise lavere klasser og egne *pikeklasse*r. For å få undervise måtte de bestå en lærerinneprøve, men det fantes på dette tidspunktet ingen seminar for kvinner, så utdannelsen til prøven måtte de finne på egenhånd.¹⁵⁰

Andre sektorer

Utvalget av yrkesmuligheter for ugifte kvinner i Oppdal i 1865 var svært begrenset, og det var, i likhet med det på nasjonalt plan, i tre sektorer kvinnene arbeider. De var enten sysselsatt innen tjenesteyting, eller fikk inntekter gjennom håndverk, eller så var de ikke sysselsatt, men arbeidet i husholdet. Dette viser at familien i 1865 fremdeles var den viktigste institusjonen og arbeidsfellesskapet, siden inntekten fremdeles i liten grad ble hentet utenfra og kvinner enten arbeidet i egen hushold eller i andres hushold. Med folketellingene som utgangspunkt vil jeg si at mulighetene for de ugifte mennene vokste i større grad enn for de ugifte kvinnene mellom 1865 og 1875. Jeg har skildret de sektorene hvor det arbeidet både kvinner og menn oppført, i 1865 og 1875, som tjenestefolkene, gårdbrukerne, dagarbeiderne, håndverkerne, helsesektoren og innen handel.

¹⁴⁸ Mathisen 1981: 67

¹⁴⁹ <http://digitalarkivet.arkivverket.no/ft/person/pf01038318002648> (sist aksessert 09.03.16)

¹⁵⁰ Mathisen 1981: 82

For de ugifte mennene var det litt større variasjon av beskrivelser innenfor de ulike hovedkategoriene og det var også noen sektorer hvor bare de ugifte mennene er representert. Dette innebærer infrastruktur og kommunikasjon, lærere og den kategorien jeg har kalt *annet*. Kategorien inkluderer i 1865 to bokbindere, en skytter, tre sersjanter og en som på tellingstidspunktet går underoffiserskolen i Trondheim. I 1875 inkluderer den en som arbeidet som regnskapsfører for kommunen, en forsker, to sersjanter, to teknikere og tre som studerte.

Konklusjon

I dette kapittelet har jeg redegjort for hva de ugifte i Oppdal var sysselsatt innen i 1865 og i 1875. Det er tydelig at det var tre hovedkategorier som utpekte seg for både ugifte kvinner og ugifte menn, og det var jordbruksarbeid, tjenesteyting, og håndverk. Den største yrkesgruppen, tjeneste, hadde ulik utvikling for de ugifte kvinnene enn for de ugifte mennene. Blant kvinnene økte antallet tjenesteytende med rundt 30 personer og blant mennene sank antallet med rundt 30. Den nest største gruppen var de som arbeidet i husholdet, og i denne kategorien var utviklingen lik både for kvinner og menn. Denne kategorien økte med 50 ugifte menn og 56 ugifte kvinner. Innen håndverk, den tredje største gruppen, var det en økning fra 29 til 52 ugifte kvinner som primært fikk sin inntekt av håndverk eller håndarbeid, men blant mennene holdt antallet seg likt.

Å spore modernisering kan gjøres på ulike måter, innen hver sektor. At antallet mannlige dagarbeidere går ned kan man se i sammenheng med det økte antallet ugifte menn innen infrastruktur, da arbeidet med Rørosbanen førte til et økt behov for arbeidskraft og dagarbeidere, eller annen løs arbeidskraft tok dette arbeidet. Økt infrastruktur og mer effektiv frakt er et tegn på modernisering. Det tydeligste moderniseringstegnet i folketellingene fra det ene tiåret til det neste er den økte handelsvirksomheten, som til en viss grad inkluderte begge kjønn. Dette er det sikreste tegnet på at Oppdal ble tettere knyttet opp mot storsamfunnet, med nye varer og muligheten til å selge egne produkter på en organisert måte. Moderniseringen i disse årene betød for kvinne at de kunne sørge for å slippe legd eller annen fattigunderstøttelse ved å få inntekter med håndverk, og for de ugifte mennene innebar endringene en økning innen arbeidsplasser i infrastrukturen, om enn midlertidige og økt mulighet til å drive med handel.

Kapittel 4: Folketellingen 1900

Innledning

I dette kapittelet skal jeg redegjøre for hvilke yrker de ugifte hadde i Oppdal i år 1900. Dette er i likhet med forrige kapittel en empirisk undersøkelse, hvor jeg har brukt folketellingene fra Oppdal *herred* i digitalarkivet som kilde. Jeg vil gjennomgående i dette kapittelet redegjøre for tabell 2 og begrunne de ulike sorteringene og valgene jeg har tatt. Jeg har valgt å sette opp sektorene i samme rekkefølge som i foregående kapittel for slik å gi en oversiktlig fremstilling av utviklingen mellom 1875 og 1900. Innen hver sektor vil jeg presentere og kartlegge funnene fra folketellingen og kontekstualisere funnene ved hjelp av litteratur om Oppdal og nasjonal modernisering i perioden. Jeg vil gjennom å sammenligne utviklingen innen de ulike sektorene og ved å sammenligne antallet kvinner og menn innen de ulike sektorene si noe om hvordan Oppdal forandret seg i moderniseringsprosessen. I likhet med forrige kapittel er det kun de som er nevnte i folketellingene med et yrke som er inkludert i denne tabellen.

Tabell 2

	1875		1900	
	Kvinner	Menn	Kvinner	Menn
Ugifte over 15	559	490	656	518
Yrke				
Gårdbrukere	1	29	3	28
Hjelper i husholdet	133	169	86	118
Tjeneste	257	99	252	74
Meieri	2	0	10	2
Husflid og håndverk	52	88	63	89
Dagarbeid	22	22	39	54
Helsevesenet	1	0	3	2
Handel	3	20	2	23
Infrastruktur og kommunikasjon	0	34	2	9
Lærere	0	3	11	3
Annet	0	9	1	9

Gårdbrukere

Oppdal hadde i 1900 en befolkning på 3981 personer, og de aller fleste arbeidet fremdeles innen jordbruk. I 1900 var det 353 gårdbrukere totalt i Oppdal, 31 ugifte, 304 gifte, 15 enkemenn, og tre som ikke har noen sivilstatus nedtegnet i folketellingen. De ugifte bestod av tre kvinnelige

og 28 mannlige. Alle de tre kvinnene var nedtegnet som *gaardbruger S*, der *S* står for selveier. De tre gårdsbrukene var små, med en, tre og fem personer i husholdene. De aller fleste ugifte mennene var også selveiere, og noen hadde annet arbeid ved siden av, for eksempel poståpner eller snekker. For å finne antallet som arbeidet som gårdbruker og ikke bare antallet gårder med mannlige gårdbrukere ønsker jeg også å regne med konene til de 303 mannlige gårdbrukere. Da står jeg igjen med 606 gifte gårdbrukere, 15 enkemenn, tre uten sivilstatus og 31 ugifte gårdbrukere. Det vil si at omtrent 655 personer, 16% av befolkningen i Oppdal var *husmoder* eller *husfader* i et gårdbrukerhushold i 1900. Dette var en nedgang fra 1875 da 19% av befolkningen var *husmoder* eller *husfader*. I 1865 var 32% av befolkningen i Oppdal under 15 år, og frem til 1875 hadde antallet økt med to prosent. I 1900 gikk utviklingen motsatt vei og bare 27% av befolkningen var under 15 år. Befolkningen gikk ned i Oppdal, og det var ikke før etter 1930-tallet at folketallet ble like høyt som det hadde vært på 1860-tallet.¹⁵¹

De hjemme

I tellingene fra både 1865 og 1875 var det et stort antall ugifte kvinner og menn som arbeidet i husholdet og var sønner eller døtre. Dette var ikke tilfellet i tellingen i 1900. I den finner jeg bare tre ugifte sønner som hjelper eller *hjælper moderen* eller *faderen*, og bare to ugifte kvinner som hjelper eller *hjælper* foreldrene, likevel har jeg skrevet opp langt flere enn dette i tabell 2. Dette er fordi jeg har valgt å inkludere disse to kvinnene, men også antallet ugifte døtre som hadde *husgjerning* i husholdet. Grunnen til det er at jeg vil anta, fra ordet i seg selv, at det å drive med *husgjerning* og *datter* i husholdet innebar omtrent de samme arbeidsoppgavene og den samme livssituasjon som å arbeide hjemme, men med en fellesbetegnelse i folketellingen. I 1900 var det 162 ugifte kvinner som ble talt med *husgjerning* som yrke. Det inkluderer 82 døtre. Av de resterende som er talt *husgjerning* er 55 ugifte tjenestejenter, og disse har jeg ført i tjenestekategorien, fire er også dagarbeidersker, og er oppført i dagarbeiderkategorien i tabell 2. I tillegg har jeg talt med to *søstre* som er losjerende i sin brors hushold. Søstrene drev med henholdsvis husstell, den ene som oppvarter og den andre som kokk. De 21 som står tilbake ikke ført opp tabell 2. De 21 er oppført i folketellingen enten som *el*, *fl* og *hm*, det vil si enslig losjerende, losjerende med familietilknytning og *husmoder*.¹⁵² De som er talt i tabell 2 er da 82 døtre med *husgjerning*, to døtre som hjelper foreldrene hjemme og to søstre.

¹⁵¹ Stugu 1985: 5

¹⁵² <https://www.arkivverket.no/arkivverket/Digitalarkivet/Hjelp/Forkortelser-og-spesialtegn> (sist aksessert 17.05.16)

De 118 ugifte sønnene som står oppført i tabell 2 har litt ulike titler, men jeg har valgt å inkludere de som har yrker som er typiske for jordbrukshusholdet og som i tillegg har familiestatus *sønn*. I folketellingen fra 1900 går de under benevnelsene *gaardbrugersøn*, *jordbrugsarbeide*, *jordbrug*, *jordbrugsarb.*, *jordbrugsarbeider*, *jordbrugsarbæider*, *gaardsdreng*, *gaardsarbeide*, *gaardsarbeider*, *gaardbrugsarbeider*, *gaardbruger*. Under de samme benevnelsene er det også 40 ugifte tjenestefolk, som er talt sammen med tjenestefolkene i tabell 2, og ti losjerende som ikke er ført opp. Sju av de losjerende er markert som *fl*, det vil si at de var losjerende *hørende til familien*. Om de tre som står oppført om *el*, enslig losjerende, er det nærliggende å tro at de arbeidet i husholdet den tiden det var bruk for dem men ikke på den samme kontraktfestede måten som tjenestefolk, men på en mer permanent måte enn dagarbeiderne.

Tjeneste

I 1900 er omtrent alle i et hushold ført opp med en forkortelse for tittel i feltet for familiestilling, i motsetning til de tidligere folketellingene. I eksempelvis folketellingen fra 1875 er det veldig varierende om det feltet er utfyllt og tjenestejenter har i omtrent halvparten av tilfellene hovedsaklig blitt ført opp under yrke, og ikke familiestilling. I tellingen fra 1900 er alle tjenestejentene blitt oppført med familiestilling, og 241 hadde altså familiestillingen *tj*. *Tj* står for tjenesteytende, og søk i folketellingen etter ugifte kvinner med familiestillingen *tj* får 241 treff. Dette trenger ikke å bety at alle arbeidet som tjenestefolk. Det betyr at de var ansatt, men ikke nødvendigvis til å være tjenestefolk i husholdet.

Bare 70 av de med *tj* som familiestilling er oppført som *tjenestepige*, de resterende 171 ugifte kvinnene er oppført med ulike titler. Hovedvekten driver med kreaturstell, husgjerning eller arbeider som budeie. Disse har jeg talt i tabell 2 som tjenestefolk, da dette er arbeid som inngår i et hushold. De som er stuejenter, kjøkkenjenter, barnejenter og driver med husstell har jeg også talt i denne kategorien. De jeg derimot har valgt å ikke ta med er de elleve ugifte kvinnene som er oppført som *tj* men som arbeidet med håndarbeid, eller ved meieriene, eller de to enkeltpersoner som arbeider som henholdsvis *diakonisse* og *butikjomfru*. Det vil si at jeg har regnet 230 tjenestejenter av de 241 som er talt som *tj*. I tillegg til disse 230 ugifte jentene er det 17 ugifte jenter som har familiestillingen *d* for datter men yrke tjenestepige, og fem ugifte tjenestejenter som har en annen familiestilling. I feltet for familiestilling er det ei med *fl* for losjerende, *hørende til familien*, to med *el* for enslig losjerende og ei med *b* for besøkende. Dette vil til sammen si at det i Oppdal i 1900 var 252 tjenestejenter.

Interessant i denne folketellingen er den videre inndelingen av de som hadde tjeneste som familiestatus. I de tidligere tellingene jeg har sett på, har tjenestejentene til en viss grad hatt tilleggsoppgaver eller mer spesifikke beskrivelser, men her gjelder dette for nesten alle. Bortsett fra de 70 som har tittelen *tjenestepige*, var det med tanke på arbeidsoppgaver delt mellom de som arbeider inne og de som arbeider ute. Det var over 80 som arbeidet som budeie, i fjøset eller med *kreaturstell*. Resten arbeider enten som *kjøkken-, stue- eller barnepige*, er sysselsatt med husstell, er husholderske eller *husgjerning*. Dette betyr ikke at det var et strengt skille mellom de som arbeidet ute og de som arbeidet inne, men at det kanskje var deres hovedansvarsområde.

På grunn av at omtrent alle i folketellingen fra 1900 er registrert med både familiestilling, sivilstatus og yrke er det, som tidligere nevnt, enkelt å søke opp hvor mange som er oppført med familiestillingen *tj*, tjenesteytende. I 1900 er det 95 ugifte menn med familiestilling *tj*. Slik som for kvinnene har også mennene blitt talt med titler i tillegg til å være i tjeneste. De jeg har valgt å regne som tjenestefolk er de mennene som har familiestilling *tj* og arbeider som gårdsdreng, jordbruksarbeider, og tjenestedrenger. Dette gjelder de alle fleste av de 95, men det er imidlertid 22 ugifte menn jeg har valgt å ekskludere fra tabell 2 selv om de har familiestilling *tj*. Grunnen til det er at disse yrkene ikke inngår i tjenestearbeid, så de er talt inn i andre kategorier enn tjeneste. Det er i hovedsak snakk om håndverkere og håndverksdrenger, men også fem handlende, en *lendsmandsfulmægtig*, en meierimekanist og flere kjørere. De som er talt i tabell 2 er de 73 som har *tj* som familiestilling og en tilleggstitel som tilsvarer tjenestearbeid i et hushold, og en losjerende som ble nedtegnet som *tjenestegut*.

En stor andel av de ugifte mennene arbeidet i 1900, i likhet med tidligere, innen gård- og jordbruk. Det som er ulikt i 1900 er hvordan det har blitt ført i folketellingene. Som vi har sett var det i 1865 119 ugifte menn som arbeidet hjemme i husholdet, og 169 i 1875, og bare tre i 1900. Blant kvinnene var det lett å se hva som var årsaken til dette da en stor ny yrkesgruppe erstattet de tallene som ville være naturlige å anta at arbeider hjemme, nettopp *husgjerning*. Blant mennene var det ingen stor ny gruppe som utpekte seg som dette, men det er naturlig å anta at det økte antallet gårds- og jordarbeidere fylte rollen som hjemmевærende arbeidere. Som jeg allerede har vært inne på er om lag alle i folketellingen fra 1900 registrert med både familiestilling, sivilstatus og yrke, og derfor har jeg kunnet skille ut hvilke av jordbruksarbeiderne som arbeidet hjemme i husholdet ved å sortere ut hvilke menn som var sønner og hvilke som var tjenestefolk, dagarbeidere eller losjerende.

Kreaturstell

Det er vanskelig å vite hvor stor oppgang det var i antallet som arbeidet med kreaturstel fra 1865 til 1900 da disse kvinnene ikke blir omtalt som dette tidligere enn 1900. Derimot har budeie blitt talt, selv om terminologien også her har variert, slik jeg diskuterte i kapittel 3. I 1900 er det til sammen 70 ugifte kvinner som arbeider med kreaturstel og i tillegg ni som arbeider med fjøsstell. Av disse er det 45 tjenestefolk, 26 døtre og sju losjerende. Det vil si at 45 er talt i tjenestekategorien, 26 står talt sammen med de andre som hjelper i husholdet og sju er ikke inkludert i tabell 2. I kapittel 3 så vi at det i 1865 bare var tre ugifte budeier og 23 ugifte budeier i 1875. I 1900 var det til sammen 60 ugifte budeier, hvorav 36 av dem var tjenestejenter, 18 var døtre i husholdet, og fem var losjerende. Det vil si at i 1900 arbeidet 130 ugifte kvinner med husdyr.

Haugland skriver at fra 1860-årene la bøndene adskillig mer vekt på de inntektene bonden kunne få fra fjøset, og at bøndene prioriterte gode avlsdyr og mindre besetninger for å kunne slippe sultefôring om vinteren.¹⁵³ Videre skriver han at oppdalsbøndene både produserte ost og smør hjemme, og utfra tallene vi så i forrige avsnitt kommer det tydelig frem at det var kvinnene som i hovedsak stod for arbeidet med kyrne og melka. Mennene stod for deltagelse i feavlslagene som ble opprettet i Oppdal på 1890-tallet og kjøp og salg av gode avlsdyr, men selve produksjonen var kvinnearbeid.¹⁵⁴ Avlsarbeidet resulterte i at melkeproduksjonen ble mangedoblet per ku, og etter separatoren ble vanligere utover 1890-tallet kunne man på ganske få kyr produsere store mengder smør. Smøret kunne bøndene enten eksportere ut av bygda, ved å delta i såkalte *smørslag*, som samlet smør fra ulike husstander og solgte det, eller så kunne bonden selge smøret rett til de lokale forretningene.¹⁵⁵ Utover 1880-tallet fikk bøndene også et tredje alternativ, de kunne selge melka fra kyrne rett til meieriet. Dette flyttet oppbevaringen, foredlingen og produksjonen ut av husholdet, og bonden fikk betaling rett fra meieriet.

Meieri

Mellom 1874 og 1888 ble 53 fellesmeierier og 20 smørforeninger startet i Trøndelag, og Møre og Romsdal. Meieriene og foreningene ble igangsatt og veiledet av amtsagronom og meierimester for disse fylkene. Han var ansatt av Selskapet for Norges Vel og hadde utdanning fra Ås høyere landbruksskole.¹⁵⁶ I hans beretninger skrev han i 1879 at han reiste til Oppdal, og

¹⁵³ Haugland 2002: 199

¹⁵⁴ Haugland 2002: 199

¹⁵⁵ Haugland 2002: 200

¹⁵⁶ Eivind Wekre, *Oppdal Meieri: 1895-1970*, Oppdal 1971: 20

tilså det påbegynte nye meierianlegget på gården Vognild.¹⁵⁷ Dette var Oppdals første meieri og bestyrer på meieriet var agronom og hadde eksamen fra den lavere avdeling ved Ås høyere landbruksskole. Vognild meieri og Søndre Trondhjems Amts Landhusholdningsselskap opprettet avtale om å lære opp to elever fra selskapet i meieridrift, tilberedning av ost og smør, melking og fjøsstell og til en viss grad skriving og regning. Lønnen skulle være på 100 kr etter ett års endt lærlingtid og gjennom årsberetninger fra selskapet er produksjonen, ansettelsene og lønnen i meieriet dokumentert.¹⁵⁸ Fra beretningen i 1881 står det at meieriet produserte 5371 kg smør og 18 464 kg ost av de 163 704 l melk som ble mottatt. Meieriet hadde to elever, Marie Arntsdatter Ree fra Meldal og Thore Johnsen Rise fra Oppdal.¹⁵⁹ Thore står i folketellingen fra 1875 og var ugift gårdbrukersønn født i 1862, det vil si at han i 1881 var 19 år. Marie finner jeg ikke, men jeg går ut ifra at hun var i samme aldersgruppe.

Marie Ree står i beretningen fra 1882 som daglig leder for et setermeieri i *Djevelvannsdalen*, som samarbeidet med Vognild meieri. I 1882, 1883 og 1884 hadde Vognild meieri to elever hvert år. Ingen av dem arbeider med meieri i folketellingen i 1900, hverken i Oppdal eller andre steder i landet. I 1882 var elevene Johannes Skanke fra Røros og Bentine Berg fra Strinda. I 1883 var det Johannes Aalbu og Hanna Bryggen som var elever og i 1884 Henning Sommerschild og Anne O. Lien.¹⁶⁰ Personalet på Vognild bestod i 1884 av to menn og tre kvinner, men navnene på disse har jeg ikke funnet. Jeg vet derimot at meieribestyreren fratradte i 1884 for å ta over familiegården.¹⁶¹ I tabell 2 har jeg kun inkludert de meieriarbeiderne jeg har funnet i folketellingene, selv om årsberetningen fra Norges Vel og andre kilder kan gi meg en indikator på at antallet ugifte inkludert i meieridrift mellom 1875 og 1900 var større enn de som står oppført i folketellingene.

I tabell 2 er kun de ugifte på tellingstidspunktet tatt med i beregningen. Det er da åtte ugifte kvinner som arbeider som meierske, sju i Oppdal og ei i Ålen. I tillegg kommer ei som arbeidet som meierilærling og ei som var undermeierske, også ugifte. Lærlingen var Marit Hevle ved Mjøen meieri og Martha Hansdatter var undermeierske ved Rise dampmeieri. Fra det første meieriet på Vognild ble startet og til året 1900 ble fem meierier til opprettet i Oppdal. Disse meieriene varierte i omfang og produksjon, og fire var drevne av dampkraft og to med hånd- og vannkraft. Målet med meieridriften var å foredle mest mulig smør, og flere leverte

¹⁵⁷ Wekre 1971: 21

¹⁵⁸ Wekre 1971: 22

¹⁵⁹ Wekre 1971: 22

¹⁶⁰ Wekre 1971: 24

¹⁶¹ Wekre 1971: 25

skummetmelken tilbake til leverandøren etter separering, da det var lite penger å tjene på å selge magerost.¹⁶² Noen av disse meieriene var private, og noen var aksje eller fellesmeierier, og de ulike meieriene hadde avtaler med ulike gårdbrukere, kalt interessenter, som gjerne også var investorer og ofte hadde leveringsplikt av melk.

De ugifte mennene som er talt i tabell 2 er Ivar Skjødskift, som er maskinist ved meieri og snekker og Anton Taagvold som er driftsbestyrer ved Taagvold meieri. Den siste som er ført opp innen meieri i folketellingen i Oppdal er Herlaug Fjøsne, som var eier og driver av Vognild meieri, men han var gift. De kvinnene som er oppført innen meieridrift i folketellingen er alle ugifte. Alle er født enten på 1870- eller 1880-tallet, det vil si at ingen var over 30 år. Fem av de åtte står oppført i folketellingen som kun meierske, ei som *meierske v. smørslavning*, ei som *meierske, væver og budeie* og ei som *undermeierske*, ei som *meierilærling* og ei som *midlertidig ansatt ved Aalens meieri*. Det jeg kan forstå av litteraturen skrevet om meieridriften i Oppdal var at flere var involvert enn det man kan få inntrykk av via folketellingene. Aksjeeierne, interessentene, tjenestefolket i husholdet som meieriet lå på, gårdbrukerne, de som fraktet varer og utstyr til og fra meieriene var også en del av systemet, selv om det ikke kommer frem i folketellingene.

Anna Jorunn Avdem skriver at smørmeieri også ble opprettet på Lesja i 1890-årene, og hun har også sett at det var menn som planla og organiserte driften og kvinnene var meiersker. Avdem skriver at kvinnene hadde ansvaret for melkeforedlingen helt frem til andre verdenskrig på Lesja, og at arbeidsfordelingen i ysteriene og meieriene var klar og tradisjonell.¹⁶³ Menn var meieribestyrere, mekanikere og stod også for frakt av melken fra gårdene til meieriene. På Lesja var det unge kvinner fra bygda som arbeidet med produksjonen, og som hadde fått utdanning som et resultat av initiativene til Norges Vel, i likhet med i Oppdal.¹⁶⁴

Kvinnenes foredlingsarbeid står i melkeproduktene i ei særstilling fordi de gjennomgikk ytre endringer, og ble en så stor del av pengeøkonomien.¹⁶⁵ Arbeidet forble i stor grad det samme, men rammene rundt endret seg som et resultat av modernisering og effektivisering. Jentene som arbeidet i meieriene i Lesja var unge jenter fra bygda, og dette var likt også i Oppdal. Bare to av de ti meierskene hadde et annet fødested i Oppdal og alle er under 30 år. Jeg vil basert på folketellingen gå ut fra at arbeidsfordelingen også lignet den på Lesja. Mennene var bestyrere

¹⁶² Wekre 1971: 28

¹⁶³ Avdem 1984: 164

¹⁶⁴ Avdem 1984: 161

¹⁶⁵ Avdem 1984: 165

og mekanister og kvinnene stod for produksjonen. Melkeforedling forble kvinnearbeid uavhengig om den foregikk i husholdet, på setra eller i meieriene.

Håndverk og husflid

De 63 ugifte kvinnene og de 88 ugifte mennene står oppført i tabell 2 under husflid uavhengig av familiestilling. Det vil si at de kan være ført opp som døtre, tjenestefolk eller losjerende i folketellingen, men hadde håndverk eller husflid som sin primære inntektskilde. De ugifte kvinnene som under yrkesrubrikken i folketellingene har både husflid og typiske tjenestejenteoppgaver, som for eksempel husstell og spinning, oppført har jeg valgt å telle under håndverk og husflid. De jeg har ekskludert, er de som i folketellingen er talt som budeie eller meierske og har husflid i tillegg. Budeiene er talt i tabell 2 enten som tjenestejenter eller døtre, avhengig av deres familiestilling, og meierskene er talt i meierikategorien. De ugifte mannlige håndverkerne ble i motsetning til kvinnene i hovedsak oppført med kun ett yrke. I likhet med kvinnene var også noen håndverkere som hadde familiestilling *tj*, men som jeg var inne på så trenger ikke *tj* å bety at de er i tjeneste som dreng, men at de er tjenesteytende innen et felt, eksempelvis håndverk.

I 1900 var det 63 ugifte kvinner som arbeidet innen husflid. De fleste i denne kategorien var losjerende, enten enslig losjerende eller losjerende i et hushold der de hadde familie. De færreste var døtre eller tjenestefolk. Majoriteten drev med vevning og spinning, og så godt som alle kvinnene er oppført med mer enn ett håndverk. En vanlig kombinasjon ser ut å være vevning, spinning og vasking. I 1875 var kvinnelige skreddere omtrent ikke å finne i folketellingen, men i gjengjeld var det 15 *sypiger*, en kategori som var ny i 1875. I 1900 er det 13 ugifte *sypiger*, ei *sypige* med egen forretning og fire der det under yrke står *syforretning*, men det var også ni ugifte kvinnelige skreddere og tre i skredderlære.

Det er omtrent like mange ugifte menn som arbeider som håndverker eller er lærling innen håndverk i hver folketelling fra Oppdal. Det er 88 i 1865, 88 i 1875 og 89 i 1900. Dette betyr hverken at det er de samme menneskene eller at de holder på med det samme. De fleste er sønner, som betyr at de fremdeles bor i sine foreldres hushold, og kanskje også arbeider der. De som var drenger var ofte losjerende eller har familiestatus *tj* i husholdet til håndverkere. Den største gruppen innen håndverkerne, var i likhet med de to tidligere tellingene, skomakere. I 1900 var det 25 skomakere, en skomakermester, tre skomakerlærlinger og tre som var *skomagersvend*. Den mest bemerkelsesverdige forandringen fra 1875 er nedgangen av skreddere. Denne utviklingen er synlig fra 1865, da var det 23 skreddere i Oppdal men antallet

halverte seg de neste ti årene til 13. I 1900 var det bare 3 mannlige ugifte skreddere i bygda. Mannlige skreddere i alt hadde en lignende utvikling, til sammenligning var nedgangen fra 30 til 21 til 14.

Av de til sammen 89 håndverkerne var elleve lærlinger, svenner eller drenger, enten hos skomaker, snekker, skredder, maler, vognsmed eller urmaker. Det var i 1900 en *urmagersvend* og en urmaker i bygda og disse utgjorde sammen med blikkenslageren, skorsteinsfeieren, og møbelmaker og husinnrederen de nye tilskuddene innen håndverkere i denne tellingen. Ellers finner jeg yrker fra tidligere tellinger, men innen disse yrkene var det flere som var mester, henholdsvis *skomagemester*, *bagemester*, *snedkermester* og *muremester*. Av gjenværende håndverkerne finnes det i folketellingene oppført tre kurvmakere, tre bakere, fem malere, en vognmaker, to som kun står oppført som håndverkere, en møller, en treskjærer, 18 snekkere, fire smeder, og en steinhugger.

Dagarbeidere

39 ugifte kvinner var i 1900 dagarbeidere. I tabell 2 har jeg inkludert de som er ført opp som *dagarbeiderske*, *dagarbeider*, *dagarbeider med husgjerning*, *arbeiderske* og *arbeider*. Alle disse kvinnene var enten døtre eller losjerende. De to kvinnene med familiestilling *tj* som er talt i folketellingen som *arbeider* er ikke talt med i denne kategorien, men i tjenestekategorien. Til sammen var det flere ugifte kvinner som arbeidet som dagarbeidere i 1900 enn både 1865 og 1875.

Det er ti dagarbeidene ugifte menn i 1900, og åtte av disse er sønner i det husholdet de står oppført i. I tillegg til de som står oppført med dagarbeid som yrke er det 15 ugifte menn som står bare som arbeidere. Elleve av disse har familiestilling som sønner, og står derfor oppført i tabell 2 som hjelper i husholdet. Jeg har valgt å telle alle som står som dagarbeider, arbeider eller innen skog og tømmer i denne kategorien i tabell 2 uavhengig om de er losjerende eller sønner. Dette fordi jeg ikke vet fra de tidligere tellingene hva slags familiestatus de dagarbeidene hadde, og ønsker å fremstille det slik at det kan sammenlignes i tabellene. Av de 25 ugifte mennene som var nedtegnet som arbeider eller dagarbeider i folketellingen er 19 av dem sønner i husholdet. Så i dette henseendet kan jeg ikke vite om de arbeidet innad i husholdet, eller om de bodde hjemme og dro ut hver dag på arbeid. Det vil si at det i 1900 var 25 ugifte menn som var dagarbeidere, som er en svak nedgang fra 44 i 1865, men en oppgang etter de 18 dagarbeiderne i 1875.

I forrige kapittel inkluderte jeg de to ugifte mennene som primært arbeidet med skog i kategorien dagsarbeider. Dette gjør jeg også i dette kapitlet selv om andelen av de som arbeidet med skog er noe høyere. Dette er grunnen til at det i tabell 2 ser ut som om dagarbeiderkategorien er langt større i 1900, selv om det egentlig var arbeidet innen skog og tømmer som hadde hatt en økning. Til sammen var det 29 ugifte menn som arbeidet innen skog og tømmer, seks som vedhuggere, fem skogarbeidere, ni som skogbrukere, sju som tømmermenn, en som tømmerfløter og en som tømmerkjører. Dette var en økning innen skogbruk fra en i 1865 og sju i 1875 til 29 i 1900.

Helse

I følge folketellingene var det heller ikke i 1900 mange som var ansatt innen helse i Oppdal, men det var en oppgang fra tidligere år. I 1900 var det to ugifte mannlige leger og to ugifte kvinnelige jordmødre. Legene var *privatlæge* Severin Huus, som i 1900 var ugift og 35 år gammel og Ingebrigt Severin Hagen fra Trondheim, som ble ansatt som distriktslege i Oppdal i 1899, og forble ugift til 1910.¹⁶⁶ Jordmødrene var Ingeborg Sivertsdatter, som i 1900 var 72 år og talt som *jordemoder* i folketellingen i 1865, 1875 og 1900, og Marta Vaarum på 38 år. I følge Ola J. Rise var også Karen Nilsen, Randi Kværnemo, Martha Danielsen og Sigrid Hånde jordmødre. Av disse er det bare Kværnemo jeg finner i digitalarkivet, og det er i ministerialbok for Orkdal prestegjeld 1894-1913. I 1897 var hun *heimedøypar* i en dåp og har yrket *gjordemoder*.¹⁶⁷

Sykepleiere er ikke å finne i folketellingen fra Oppdal før i 1910. Det var Oppdals indremisjonsforening som var de første til å organisere det Haugland kaller *moderne sjukepleie* i Oppdal, og sykepleien og indremisjonen ble ikke skilt før 1903.¹⁶⁸ I 1892 ansatte de Gunhild Rolfsjord som sykepleier, som kommunestyret hadde sendt til diakonisseanstalten i Kristiania for å utdanne seg.¹⁶⁹ Hun ble ansatt samme år som legdsystemet ble avviklet, og denne sykepleieren var en del av starten på et moderne helsestell i Oppdal. Hun er verken talt i folketellingene i 1865, 1875 eller 1900 til tross for at hun var født i 1858, men var talt i 1910, da som ugift *sykepleierske* og *menighetsøster*. Det første tegnet på at kvinner organiserte seg

¹⁶⁶ Ola J. Rise, *Oppdalsboka, historie og folkeminne II*, Trondheim 1985b: 189

¹⁶⁷ <http://digitalarkivet.arkivverket.no/kb/dp/person/pd00000009501202> (sist aksessert 17.05.16)

¹⁶⁸ Haugland 2002: 229

¹⁶⁹ Haugland 2002: 229

innen helsestell i Oppdal så man i 1902, da ble *Drivdalen kvindeforening for sygepleien* stiftet. De hadde som mål å få reist et helsehjem, og dette klarte de å få gjennomført i 1915.¹⁷⁰

Den siste kvinnen som er talt inn i tabell 2 under helse er diakonissen Gunhild Iversdatter Klæth, som var 42 år gammel. Hun var midlertidig tilstede i et hushold som huse en føderådsmann, to føderådskvinner og ei som var fattiglem. Diakonissene, som var forgjengerne til sykepleierne, var en yrkesgruppe som arbeidet innenfor helse- og sosialarbeid. Fra folketellingen gjort i 1900 var det registrert 367 diakonisser. Utdannelse til diakonisse kunne man gjøre diakonisseanstalten i Kristiania, som ble opprettet i 1868 og ble drevet av indremisjonen.¹⁷¹ At Klæth står oppført som tjenesteytende i dette husholdet og med tanke på de andre beboerne er det naturlig å anta at hun var innleid til å pleie de gamle.

Handel

Mellom 1875 og 1900 var det liten endring i antallet ugifte personer innen handel. Som vist i tabell 1 i forrige kapittel var den største endringen i sysselsetting innen handel mellom 1865 og 1875, da var det en oppgang fra 8 ugifte personer til 23. I 1870 hadde man i Oppdal hatt en blomstring av samvirkelag der bønder og handelsfolk hadde samarbeidet om handelen, men mange av disse forretningene ble lagt ned på grunn av den økonomiske risikoen.¹⁷² Frem mot århundreskiftet dominerte de private handelsforetakene, og de private foretakene holdt ut lengre enn de fleste samvirkelagene. Mellom 1871 og 1904 ble åtte forretninger startet, de lå spredd rundt i bygda, og alle disse overlevde i over 50 år. *Mjøabua* ble opprettet i 1871 og hadde eget bakeri, som en av bakerne i folketellingen bakte for.¹⁷³

Det er fra 1900 oppført to kvinner innen handel i tabell 2. Disse kvinnene var begge *butikjomfru*, ei hos *Lønsæt meieri* og ei hos *Aalbu*, som var ei forretning som hadde vært i drift fra 1885.¹⁷⁴ De 23 ugifte mennene som drev med handel i 1900 hadde ganske spesifikke betegnelser, og jeg har valgt å inkludere alle som handler, eller som ut fra tittel hadde tilknytning til varer. Det var heller ikke alle som var fast bosatt i Oppdal, men var losjerende på tellingstidspunktet, og må derfor inkluderes. Til sammen bestod de 23 ugifte mennene av en kontorist ved handelsforretning, en antikkhandler, en som drev småhandel, en bokhandler, sju var *fehändler*,

¹⁷⁰ Rise 1985b: 188

¹⁷¹ Kari Martinsen, *Freidige og uforsagte diakonisser: et omsorgsyrke vokser fram, 1860-1905*, Oslo 1984: 16

¹⁷² Haugland 2002: 207

¹⁷³ Haugland 2002: 240

¹⁷⁴ Haugland 2002: 209

en som drev med hesteomsetning, en skreppehandler, en som handlet med *kramvarer*, fire handelsbetjenter, tre er handelsfullmektig, en handelsmann og en *handelskar*.

Infrastruktur og kommunikasjon

I 1900 er det bare en jernbanearbeider i folketellingene og han var gift. Rørosbanen var bygd ferdig og arbeidet med Dovrebanen var enda ikke påbegynt, så det lave antallet jernbanearbeidere er naturlig. De ni mennene ugifte som i tabell 2 står oppført under infrastruktur er to *postaabnere*, en *skydsskaffer*, to *stationsholdere*, en *tellefonarbeider* og fire kjørere. Det er også to ugifte kvinner i tabell 2, ei *postaabnerske* og ei *telefonistinde*.

Kjørerne var sannsynligvis det som ble kalt *støreskjørere*, det vil si at de kjørte varer til og fra Støren, der jernbanen gikk til Trondheim.¹⁷⁵ En slik tur tok vanligvis fire dager, frem og tilbake. Denne kjøringen økte i omfang etter 1877 på grunn av åpningen av rørosbanen. Rørosbanen knyttet Oppdal opp mot hovedstaden, og varer som skulle dit ble fraktet gjennom Støren. Kjøringen ble mer eller mindre avviklet da Dovrebanen kom i drift, som knyttet hovedstaden til Trondheim, gjennom Oppdal.

Det hadde vært postkontor i Oppdal siden 1734 og det gikk post gjennom Oppdal fire ganger i uka i 1858 og seks ganger i 1869.¹⁷⁶ Det er ikke så enkelt å spore opp de som arbeidet i posten i folketellingene, da jeg mistenker at det er flere enn det jeg finner, spesielt i 1865, da jeg bare finner en gift postfører. I 1875 finner jeg til sammen seks menn som arbeidet innen post, det var to gifte *postaabnere*, to gifte postførere og to ugifte postførere. Det var strenge reguleringer på hvordan en skulle tjenestegjøre som postfører i Oppdal, og det var også en måte å unngå militærtjeneste, å tjene som postfører.¹⁷⁷ I de allmenne postinstruksene for Oppdal er det nedtegnet spesifikt hvor lang tid en postfører skal bruke, med forbehold om ulikt føre, og hvordan han skal bruke posthornet, og hva kan skal gjøre idet han kommer til poståpneriet, som er en betegnelse på mindre postkontor. De ansatte på postkontoret var kalt poståpnere. I 1900 var fire mannlige *postaabnere* i Oppdal, to gifte og to ugifte, og ei ugift kvinne som var *postaabnerske*, nevnt i folketellingen. I følge poststemplene samlet av Nordenfjeldske filatelistforening var det i 1900 seks poståpnerier i Oppdal.¹⁷⁸ Den første var Oppdal poståpneri

¹⁷⁵ Haugland 2002: 242

¹⁷⁶ Rise 1985b: 137

¹⁷⁷ Rise 1985b: 130

¹⁷⁸ http://nordenfjeldskefilateli.com/Hjemsted/Oppdal_2012_08_20.pdf (sist aksessert 22.03.16)

som lå ved prestegården i Oppdal, som ble opprettet allerede i 1734. De fem neste ble opprettet mellom 1865 og 1898.

I 1900 var det to ugifte som arbeidet med telefon. At det var telefonarbeidere i bygda viser at Oppdal har blitt knyttet til storsamfunnet og tar del i en moderniseringsprosess som omfattet hele Norge. Det første norske telefonselskapet i Norge ble etablert i Kristiania i 1880, og etter hvert som flere telefonselskap ble opprettet etablerte de seg, i likhet med telegrafvesenet, til å bli en kvinnearbeidsplass. Telegrafene var statlig, men de første telefonselskapene var private og ble etablerte som lokale samarbeidstiltak.¹⁷⁹ Gro Hagemann skriver at telegrafvesenet bestemte seg for å satse på kvinnelig arbeidskraft, da det var stor tilgang og ideelt økonomisk sett fordi kvinner arbeidet for halv mannlønn. Kvinneoverskudd var i hovedsak et byfenomen, og Hagemann skriver at dette var en av grunnene til at næringer i byen kunne gi kvinner halv lønn siden konkurransen om de få kvinnearbeidsplassene var stor.¹⁸⁰

Gjertrud Svendsen står i folketellingen som *telefonistinde*. I 1900 var hun 32 år, ugift og enslig losjerende i sidebygningen til Skarsem gård. *Oppdal telefonselskab* ble stiftet i 1894 og ble koblet til riksnettet i 1896.¹⁸¹ Telefonsentralen hadde blitt flyttet til Skarsem gård kort tid etter telefonsekskapet ble startet og Jon Stene skriver at sentralen fikk navnet Skarsem sentral.¹⁸² Hun var ei av 700 *telefonistinder* som er oppført i folketellingen i 1900. Den andre som jobbet innen telefon i 1900 var også ugift og står oppført som *telefonarbeider*. Han het Ingebrigt Ivasenget, var 25 år, og var en av 400 telefonarbeidere i Norge i 1900.

Lærere

I 1900 var flere kvinner enn menn ansatt i skolevesenet i Oppdal. Folkeskoleloven som ble innført i 1889 hadde omorganisert skolegangen, nå skulle elevene gå på skole i sju år, først i småskolen de tre første årene og deretter fire år i storskolen.¹⁸³ Paragraf 11 i skoleloven av 1860 sa at om skolekommisjonen og kommunen finner det hensiktsmessig kunne det opprettes småskoler, disse kunne betjenes av kvinner og i 1882 ble det vedtatt at det skulle opprettes småskoler i prestegjeldet. Dette betød at kvinner kunne undervise i de laveste klassene og da alle skolene ble delt inn i små og store klasser ved folkeskoleloven i 1889 holdt dette skillet seg, og kvinner underviste de laveste klassene og menn de høyere. De lavere klassene bestod

¹⁷⁹ Nerbøvik 1999: 48

¹⁸⁰ Hagemann 2005: 194

¹⁸¹ Gisnås 2004: 206

¹⁸² Jon Stene, *Oppdal bygdemuseum: historikk og beskrivelse*, Oppdal 2003: 20

¹⁸³ Haugland 2002: 217

av de mellom 7 og 10 år og de høyere for de mellom 10 og 14 år. I småbarnskolen, som gjerne ble kvinnenes ansvar, ble det undervist i staving, skriving, telling, bibelhistorie og muntlige fortellinger.¹⁸⁴ Paragraf 26 i skoleloven av 1889 sa at for kvinnelige lærere i småskolen eller skolens første avdeling ble det krevet et vitnesbyrd for at vedkommende hadde bestått en teoretisk og praktisk prøve. Bare tre av de kvinnelige lærerne hadde et slikt vitnesbyrd i 1900.¹⁸⁵

Bosatt i Oppdal i 1900 var ni ugifte *lærerinder*, ei gift og ei ugift *folkeskolelærerinde* og ei ugift *huslærerinde*. Av de til sammen elleve kvinnelige lærerne arbeidet ei på Kvikne og resten sannsynligvis i Oppdal, da ikke noe annet er oppført. Den eldste læreren var 32 år og den yngste var 22 år gammel. Mennene fikk vanligvis skolejord til stillingen sin, der de kunne drive som gårdbrukere i tillegg til arbeidet som lærere, og denne doble yrkesidentiteten ser man i folketellingene.¹⁸⁶ Mathisen skriver at i 1900 hadde alle lærerne fra 1890 enten sluttet eller pensjonert seg, men ifølge folketellingene stod minst en av lærerne fra 1875 fremdeles som skolelærer i 1900. Til sammen var det ni mannlige lærere, og 3 av disse var ugifte i 1900. Seks er oppført som folkeskolelærer og tre som lærer ved folkeskolen. Dette stemmer overens med tallene fra Mathisens hovedoppgave og hun skriver at i 1900 hadde 8 av disse ni lærerne den lovbefalte lærerprøven som i teorien var nødvendig for å undervise.

Kvinnene arbeidet for halv lønn og det var derfor attraktivt for kommunen å ansette kvinner, men dette førte også til at kvinnene fikk dårligere boforhold og økonomisk stilling for øvrig. Slik jeg forstår argumentet for den halve lønnen handlet det om familien, den gifte mannen trengte høyere lønn for å forsørge sin kone og sine barn, om kun fremtidige, som ikke hadde mulighet til å forsørge seg på annet sett enn via *naturalia* i husholdet. Kvinnene i arbeid skulle kun arbeide for å livnære seg frem til ekteskapet, og det var ingen forutsetning at hun hadde med seg økonomiske midler inn i det. Dette ser vi også ved at det er bare ei gift kvinnelig lærer, da det ser ut som om ekteskapet enten satte sluttstrek for eventuelle karrierer for de fleste kvinnene, eller ikke var en mulighet for gifte kvinner å starte med. Mathisen nevner ingen gifte kvinner fra skolekommisjonens møtereferater, men jeg fant likevel ei i folketellingene, dette var Gurine Stene født i 1873 og gift med en gårdsarbeider. Hun er datter av en gårdbruker, og Gurine og mannen bor i dette husholdet. Dette kan være en grunn til at hun var i arbeid utenfor husholdet, at hun ikke hadde rollen og ansvaret som *husmoder*.

¹⁸⁴ Mathisen 1981: 127

¹⁸⁵ Mathisen 1981: 126

¹⁸⁶ Haugland 2002: 220

Andre sektorer

I folketellingen har jeg også i 1900 funnet ti ugifte menn og ei ugift kvinne som arbeidet innen andre sektorer enn de ovenfornevnte. Kvinnen var *Organistinden* Martha Bjerkager som i 1900 var 42 år gammel. Hun døde av tuberkulose fire år etter tellingen, og ble i kirkeboken omtalt som organist. Blant de ugifte mennene var det en som arbeidet som sparebankkasserer, en var telefonarbeider, en var talt som spillemann, en var *lendsmandsfulmægtig* i bygda, og en studerte i Amerika. I 1900 var det, i likhet med de tidligere tellingene, flere ugifte menn med militær rang, en underoffiser, en korporal og en sersjant. Av de to resterende var den ene elektropat. Elektropati var en behandlingsform som ble oppfunnet av en italiensk lege på midten av 1800-tallet. Denne behandlingsformen ble raskt avdekket av legevitenskapen som kvakksalveri, men likevel var det flere i siste del av 1800-tallet som reiste rundt for å bruke denne grenen av homeopati til å kurere mennesker for ulike sykdommer og symptomer.¹⁸⁷ I Folketellingen i 1900 er det to i Norge som står oppført som *elektropat*, og losjerende i Oppdal finner jeg altså en av dem. Han var dansk, og var kun ført opp med fornavnet Nils. I en annonse fra 1883 i *Faluposten*, ei svensk avis, er det avertert for *elektropaten* Heinr. Fleinert som i tre dager skulle kunne treffes i Falun. Han var i likhet med Nils fra Danmark, og hadde med seg sitt *helseinstrument*, og alle lidende og syke burde ta turen innom.¹⁸⁸ Den siste i denne kategorien var *Personelkapellan*. *Personelkapellanen* skulle bistå sognepresten med ulike arbeidsoppgaver og skulle bli ansatt og lønnet av presten selv.¹⁸⁹ Ragnvald Nielsen, *personelkappellan* i Oppdal var opprinnelig fra Tromsø, 27 år gammel og losjerende på Oppdal prestegård i 1900.

Konklusjon

I dette kapittelet har jeg redegjort for de ulike yrkene blant ugifte som finnes i folketellingen for 1900 fra Oppdal *herred*. Det er en empirisk undersøkelse hvor jeg har sortert de enkelte ugifte inn i kategorier ut fra hva de har arbeidet med og sammenlignet antallet med foregående telling fra 1875. Jeg har gjort rede for de ulike sektorene hvor i folk arbeidet, ved å bruke litteratur om Oppdal. Jeg har også gitt en fremstilling av hvordan yrkeslivet har utviklet seg for både ugifte menn og ugifte kvinner og sett på hvorfor noen yrker var kvinnedominerte og andre dominert av menn.

¹⁸⁷ <http://www.naturowatch.org/hx/fishbein.html> (sist aksessert 02.04.16)

¹⁸⁸ http://magasin.kb.se:8080/searchinterface/page.jsp?issue_id=kb:42548 (sist aksessert 02.04.16)

¹⁸⁹ Kjell T. Lund, *Han far: prestehistorie og bygdeliv, Vang i Valdres*, Valdres 1997: 393

Den største endringen jeg ser fra 1875 til 1900, var at det hadde blitt opprettet to sektorer der det arbeidet flere ugifte kvinner enn ugifte menn. Den første sektoren var skolesektoren, der lærerinner hadde fått tilgang til å undervise i småskolen og som vi så var elleve ugifte lærerinner ansatte i 1900. Den andre sektoren var meieriene. I 1875 så vi at to kvinner var nedtegnet som meiersker, dette på tross av at ingen meierier enda var opprettet i Oppdal. Meieriene var en god måte for bøndene å skaffe seg inntekt, spesielt fordi mange av bøndene i Norge og Oppdal i løpet av 1870-tallet hadde lagt om til fedrift. Kornprisene hadde sunket med 25% på 1860-tallet, noe som gjorde at byene gjerne importerte korn fremfor å kjøpe det lokalt.¹⁹⁰ Spesielt gjaldt dette bygg, som var det største kornslaget i Trøndelag. Oppdalsbøndene hadde nærmest ikke korn til å eget bruk og langt mindre overskudd til salg, men trøndelagsamtets draging mot meieri og oppfordring til Oppdal var en av grunnene til at hele seks meierier ble opprettet i bygda mellom 1880 og 1900. Stein Tveite argumenterer for at meieri og smørlag var så lukrativ virksomhet for bøndene at det lokket bøndene vekk fra å drive med korn og åkerbruk, spesielt i fjellbygdene.¹⁹¹

Dette var i hovedsak en kvinnearbeidsplass i 1900. Bestyrerne, eierne og mekanikerne var menn, men meierskene var ugifte kvinner. De var de som hadde erfaring med fedrift og melkeforedling fra husholdet, og tok med seg kunnskapen inn i lønnet arbeid utenfor husholdet. I Oppdal er det en overgang før 1900, da meieriene nærmest var en del av husholdene, men viser likevel startfasen på et moderne arbeidsliv for kvinner.

Antallet ugifte kvinner som drev med håndverk økte fra 52 til 63 personer fra 1875 til 1900 i Oppdal. Spesielt antallet syersker økte og dette kan ha hatt en sammenheng med symaskinen som først kom i bruk i byene i Norge rundt 1860, og kom til Oppdal de siste årene av 1800-tallet.¹⁹² Andelene kvinner innen handel økte ikke på disse årene, men det er en svak økning for menn. Det var også en endring i måten handelen ble organisert på mellom 1875 og 1900 og flere nye private forretninger ble startet og ble gjerne arbeidsplasser for sønnene og døtrene i husholdet. Antallet ugifte menn over 15 var lavere enn antallet ugifte kvinner i 1900. Dette var også tilfellet i 1865 og i 1875, men differansen øker for hver telling. Antallet dagarbeidere går opp både for kvinner og menn og antallet som arbeidet i husholdet går ned. Antallet ugifte mannlige tjenestefolk gikk også ned. Ut fra folketellingen gjort 1900 kan jeg se at, selv om det er tydelig at Oppdal i hovedsak var ei jordbruksbygd, er det moderniseringstegn å spore i

¹⁹⁰ Pryser 1999: 182

¹⁹¹ Stein Tveite, *Norsk landbrukshistorie 1750-1914: utvalgte emner*, Ås 1975: 173

¹⁹² Pryser 1999: 163

yrkene. Økt handel, økt mekanisering av jordbruket ved meieriene, flere lærere og moderne infrastruktur som økt postgang og telefonforbindelse gjorde seg gjeldende i Oppdalssamfunnet i 1900.

Kapittel 5: Utvikling

Innledning

I dette kapittelet skal jeg drøfte betydningen av tallene som ble presentert i de to foregående kapitlene. Først i dette kapittelet legger jeg ved en tabell som viser utviklingen for hele min undersøkelsesperiode. Dette for å gi en oversiktlig fremstilling av de ulike kategoriene de ugifte arbeidet i, og endringene innad i dem. Jeg skal først gå igjennom hver kategori fra tabellen og kontinuerlig drøfte hvorvidt de ulike sektorene var i endring, og hvilke tendenser det uttrykker. Deretter skal jeg drøfte et perspektiv av *hamskiftet* som også påvirket de ugifte i Oppdal, utvandringen. Jeg vil gjøre rede for mine funn gjort i utflytterlistene fra Oppdal og diskutere hvorfor mange ugifte dro fra bygda mellom 1865 og 1900. Til sist vil jeg drøfte hva *hamskiftet* innebar for de ugiftes yrkesmuligheter i bygda.

Tabell 3

	1865		1875		1900	
	Kvinner	Menn	Kvinner	Menn	Kvinner	Menn
Ugifte over 15	568	608	559	490	656	518
Yrke						
Gårdbrukere	1	50	1	29	3	28
Hjelper i husholdet	77	119	133	169	86	118
Tjeneste	231	130	257	99	252	74
Meieri	0	0	2	0	10	2
Husflid og håndverk	29	88	52	88	63	89
Dagarbeid	31	48	22	22	39	54
Helsevesenet	3	0	1	0	3	2
Handel	1	7	3	20	2	23
Infrastruktur og kommunikasjon	0	3	0	34	2	9
Lærere	0	5	0	3	11	3
Annet	0	7	0	9	1	9

Ugifte i Oppdal

Befolkningsveksten på 1800-tallet har blitt beskrevet som en befolkningseksplasjon og var en utvikling hvor ulike prosesser påvirket hverandre.¹⁹³ Det første som skjedde var en markant nedgang i mortaliteten, spesielt spedbarnsdødeligheten gikk kraftig ned. Mellom 1815 og 1865 ble folketallet fordoblet og befolkningen økte sterkere enn ressursene tilgjengelig. Det økte folketallet skapte en folkevandringsbølge, der folk flyttet til der det var jord eller arbeid

¹⁹³ Hagemann 2005: 164

tilgjengelig. Det innebar at mange flyttet fra sør til nord, fra innlandet til kysten, fra bygdene og inn til byene og fra Norge til Amerika.¹⁹⁴

I 1865 var Oppdals innbyggertall på sitt høyeste i løpet av 1800-tallet med 4500 personer, fra 1865 gikk folketallet stadig nedover til det i 1900 var 3860 innbyggere i bygda.¹⁹⁵ I 1865 utgjorde ugifte over 15 år 26% av befolkningen, i 1875 utgjorde de ugifte 24% av befolkningen og i 1900 utgjorde de 30% av befolkningen i 1900. Utvandringen var hovedårsaken til stagneringen av befolkningsveksten i Oppdal, men til forskjell fra flere andre bygder i Norge fikk den ikke kraftige utslag på alderssammensetningen.¹⁹⁶ Utflytterlistene viser at halvparten av oppdalingene dro før og halvparten etter 1900. Det var i hovedsak etter 1900 at de enslige flyttet fra Oppdal.

Selv om ikke utvandringen før 1900 skapte en tydelig forskyvning av alderssammensetningen, som den hadde gjort andre steder i Norge, bidro den likevel til å skape et overskudd av ugifte kvinner. Dette fordi det flyttet flere menn enn kvinner i perioden. I 1865 var det 40 flere ugifte menn enn ugifte kvinner. I 1875 var det flest ugifte kvinner. Mellom 1866 og 1874, var det 139 oppdalingene som dro til Amerika og 48 av disse var *ungkarler*, og samme periode var det bare 15 med status *pige* som dro. Frem mot 1900 var det sammenlagt 267 ugifte menn som flyttet fra Oppdal, men bare 173 ugifte kvinner. Dette forklarer hvorfor det i 1900 var 138 flere ugifte kvinner enn menn i bygda. I løpet av 35 år førte utvandringen til et kvinneoverskudd i bygda.

I noen bygder i Norge var det flest kvinner som utvandret, og i andre flest menn. Noen steder bød det tradisjonelle næringslivet på flere arbeidsmuligheter for menn, og andre steder var det kvinner som var den mest ettertraktede arbeidskraften.¹⁹⁷ I Oppdal skapte det økte fokuset på fedrift og melkeforedling i stor skala flere arbeidsplasser for kvinner, men lite industri skapte få nye arbeidsplasser for menn. De omfattende utskiftningene som hadde samlet bruk og gjort driften mer energieffektiv førte også til at det var færre som kunne forvente å overta jord. Sønnene i et hushold hadde tidligere muligheten til å dele gården mellom seg, eller rydde nye husmannsplasser der det var mulig. Etter utskiftningene var eiendomsgrensene etablerte og det var eldste sønn som overtok gården, og yngre sønner måtte finne seg andre måter å livnære seg på. Yngre gårdbrukersønner eller husmannssønner kunne vente på ledige husmannsplasser eller prøve å finne annet arbeid i bygda, men mange valgte å dra.

¹⁹⁴ Hagemann 2005: 165

¹⁹⁵ Stugu 1985: 5

¹⁹⁶ Hagemann 2005: 170

¹⁹⁷ Hagemann 2005: 170

Gårdbrukere og de hjemme

De aller fleste husholdene i Oppdal var gårdbrukerhushold, småbrukerhushold eller husmannshushold i 1865, i 1875 og i 1900. De aller fleste hadde jordbruket som sin primære inntektskilde, arbeidet for å sikre seg mat og klær og solgte overskuddet til å kjøpe varer som de ikke produserte selv. De største gårdbrukerhusholdene i Oppdal hadde en *husfader* og ei *husmoder*, som sammen sørget for driften og produksjonen. De hadde flere barn som deltok i arbeidet sammen med noen tjenestefolk. I husholdet bodde det også gjerne føderådsfolk som ofte var *husfaderens* foreldre som hadde driftet gården frem til deres eldste sønn tok over. Til sist i husholdet kunne det være losjerende, som kunne ha familietilknytning til den familien som bodde der. Disse kunne tjene til livets opphold ved å være dagarbeidere eller arbeide med håndverk eller husflid. Mindre gårdbrukerhushold bestod gjerne av *husmoder*, *husfader*, barn og kanskje noen tjenestefolk. Husmannshushold bestod oftest kun av *husmoder* og *husfader* og deres barn.

De fleste gårdbrukere og husmenn var gifte. Som jeg var inne på i kapittel 3 var ekteskapet på flere måter en forutsetning for å være overhodet i en husstand. Av de 159 husmennene som står oppført i folketellingen fra 1865 er det bare tolv av disse som er ugifte. Ikke bare var det kvinnene som hadde ansvaret for familien, maten, renholdet, husfliden, og arbeidet med dyrene, men det ble ikke ansett som sømmelig for menn å gjøre disse oppgavene og derfor var det vanskelig å drive et gårdsbruk alene. Et ekteskap var en kontrakt mellom to mennesker, både sosialt sett men også en arbeidskontrakt basert på kjønn. De som likevel var ugifte gårdbrukere hadde som regel sine foreldre eller tjenestefolk til hjelp, veldig få var helt alene. På den andre siden var det også en viss forutsetning for ugifte menn å ha et hushold for å kunne gifte seg, om man ikke i starten av ekteskapet så muligheten til å ta over en gård eller en husmannsplass. Som mann måtte man ha et eget sted å bo, for å starte en familie og tilby et levebrød i form av jord til ei fremtidig kone. I en periode med sterk befolkningsvekst var det ikke et alternativ for alle å overta en gård, deler av en gård eller en husmannsplass, og dette er en av grunnene til at mange gårdbrukersønner og husmannssønner valgte å reise fra Oppdal i denne perioden.

I 1865, 1875 og i 1900 var det ugifte sønner og døtre som fremdeles var hjemmевærende og deltok i driften i husholdet. Tallene fra folketellingene viser at det i alle årene var flere menn enn kvinner som arbeidet hjemme. Den skjeve balansen har sammenheng med tjenestetallene. I hver av de tre tellingene er det talt langt flere ugifte kvinner i tjeneste enn det er talt ugifte menn, og for hver telling blir skjevheten mellom kjønnene større.

Tjeneste

Til tross for at tjenestetvungen ble avvirket i 1854 var tjeneste fremdeles det vanligste lønnede arbeidet for ugifte i Oppdal i 1865. Det året var 40% av de ugifte kvinnene over 15 år i tjeneste og 21% av de ugifte mennene. I 1875 var 45% av alle ugifte kvinner over 15 år i tjeneste, frem til 1900 sank andelen i tjeneste i forhold til andelen ugifte kvinner og 38% var i tjeneste. På de ti årene mellom 1865 og 1875 var antallet ugifte menn over 15 år i bygda redusert fra 608 til 490. Noen hadde utvilsomt giftet seg, mange hadde utvandret, og av de gjenværende var 20% i tjeneste. I 1900 hadde antallet ugifte menn over 15 økt fra 490 til 518, men bare 14% av disse var i tjeneste. Færre og færre menn gikk i tjeneste, og ikke bare i Oppdal. Antallet mannlige tjenere gikk kraftig tilbake i hele Norge løpet av siste halvdel av 1800-tallet.¹⁹⁸

Det er flere grunner til at det var flere ugifte kvinner som var i tjeneste enn menn. Den første er at det var langt billigere å ansette kvinner enn menn som tjenere. Tjenestejentene var også nyttige hele året, da de ble satt til husstell, fjøstell, barnepass, husflid og matlaging. De typiske manneoppgavene var derimot mer sesongbetenget, som arbeidet i onnene og i skogen. Hanne Østhus har pekt på dette og at tjenestejentenes allsidighet gjenspeiles i folketellingene da de ofte bare har blitt oppført som *tjenestepiger*, men mennene i tjeneste har blitt ført opp med mer varierende titler, definert ut fra hva de arbeidet med.¹⁹⁹ Det var også vanligere for sønner å arbeide hjemme enn for døtre, dette kommer frem av alle tre folketellingene. En siste grunn er at de var flest ugifte menn som utvandret, også fra Oppdal.

Evald Fredholm har i sin masteroppgave fra 2015 studert tjenesteforholdene på Toten gjennom hele 1800-tallet og der var utviklingen forskjellig fra det jeg har sett i Oppdal. Der holdt antallet mannlige tjenere seg mer stabil i siste halvdel av 1800-tallet. Han argumenterer for at lite industri og et arbeidskrevende jordbruk på Toten gjorde tjenestearbeidet mannsdominert. Tjenesteyrket ble mannsdominert fordi mange unge jenter dro til Kristiania for å ta seg arbeid, og på grunn av nedgangen i husmannsvesenet, noe som ledet til at noen måtte overta arbeidsoppgavene som husmennene tidligere hadde utført som en del av husmannsplikten.²⁰⁰ Han skriver at det var få andre muligheter for yrkesveier utenom tjeneste for mennene, men i folketellingen fra Oppdal har jeg sett at antallet mannlige tjenere nesten halverte seg, uten at det var noen stor sektor som gav arbeid til ugifte menn. De ugifte mennene i Oppdal arbeidet i

¹⁹⁸ Hagemann 2005: 197

¹⁹⁹ Hanne Østhus, *Vanartige tenestefolk eller uordentlige husbønder?: tjenestefolk i arbeidskonflikter i Christiania på slutten av 1700-tallet*, Oslo 2007: 66

²⁰⁰ Fredholm 2015: 73

all hovedsak hjemme i husholdet, samt at en økende andel var dagarbeidere, men også mange valgte å flytte fra bygda.

I min tjenestestatistikk har jeg for ugifte kvinner inkludert tjenestejentene, kjøkkenjentene, barnejentene, stuejentene, de som hadde husgjerning som arbeidsoppgave, budeiene, de som drev med *kreaturstell* og ulike varianter av de ovenfornevnte. For de ugifte mennene er det de som er oppført som tjenestedrenger, jordbrukstjenere, jordbruksarbeidere og gårdsarbeidere. Folketellingene forteller hva de enkelte arbeidet med, hvor de bodde og hvem som var i familie, men ikke hvem som var arbeidsgiver. Hadde jeg ekskludert de som i tellingen i 1900 arbeidet med kreaturstell eller som budeier og plassert de i en egen kategori, hadde vi sett en nedgang i tjenestetallene i Oppdal som sannsynligvis ikke hadde vært reell. Jeg mener at siden tjenestekategorien ble mer spesifikk i folketellingene i 1875 og spesielt i 1900 enn i 1865 krever det at man selv må foreta noen skjønnsmessige vurderinger for å kartlegge antallet tjenestefolk. I folketellingen er alle talt med en familiestilling som reflekterer bosituasjonen. Dette gjør at de som er talt som tjenesteytende ikke uten videre kan regnes som tjenere, da tjenesteytende også kan bety sysselsatt. De tallene jeg har kommet frem til har jeg dedusert meg frem til ved å gå igjennom tilleggstitlene til de enkelte, og velge hvorvidt de skal regnes som tjenere eller ikke.

Mellom 1865 og 1900 ble antallet ugifte mannlige tjenestefolk nesten halvert, men antallet ugifte tjenestejenter holdt seg stabilt. Utviklingen viser de samme trekkene i Oppdal som den hadde på nasjonalt nivå. Den nasjonale utviklingen frem til 1850 var at om lag dobbelt så mange jenter i tjeneste, og i løpet av 1800-tallet gikk færre ugifte menn i tjeneste. I 1900 var det på nasjonalt nivå fire tjenestejenter for hver tjenestedreng.²⁰¹ I Oppdal var det i 1900 om lag tre til fire tjenestejenter for hver tjenestedreng. Ser man denne utviklingen i sammenheng med *hamskiftet* er det tydelig at man ikke kan sammenfatte begge kjønnene i en definisjon. For mennene var utviklingen rask og gjennomgripende og antallet ugifte menn i tjeneste ble nesten halvert på 35 år. De brøt ut av en institusjon som hadde vært en viktig samfunnsstruktur i mer enn 500 år.²⁰² Som en viktig del av *hamskifteteorien* er tilpasningen til markedsøkonomi, og nedgangen i antallet ugifte mannlige tjenestefolk skyldes også at bøndene ikke fant det lønnsomt å ha mannlige arbeidskraft hele året. De hadde heller behov for mer fleksibel arbeidskraft til sesongarbeid, og leide da inn dagarbeidere fremfor tjenestefolk.²⁰³

²⁰¹ Sogner, Telste 2005: 7

²⁰² Sogner, Telste 2005: 36

²⁰³ Sogner, Telste 2005: 36

For de ugifte kvinnene i tjeneste ser man også *hamskiftet*, selv om de ikke forlot tjenesteyrket. Man ser den sterke tilpasningen til markedsøkonomi og pengehushold. Dette kan man se i de titlene de har fått i folketellingene. I 1865 var de fleste nedtegnet som *tjenestepige*, men i 1900 var de ulike titlene langt mer spesifikke og det var større variasjon. Ut fra tittelen tjenestepige lærer man lite om hva de ulike arbeider med, og de fleste tjenestejentene arbeidet med alt som var nødvendig, både ute og inne på gården, og i husholdet. I 1900 finner jeg tjenestejenter som har primære oppgaver i husholdet. De arbeider med kreaturstell, som barnejenter, som kjøkkenjenter, med vask eller håndarbeid. Dette henger sammen med *hamskifteteorien*. Da pengehushold og et medfølgende fokus på lønnsomhet ble førte til at arbeidet ble mer spesialisert, og de enkelte ugifte kvinnene fikk i større grad konkrete arbeidsoppgaver i husholdet.

Kreaturstell og meieri

Jostein Nerbøvik argumenterer for at et trekk ved *hamskiftet* var at melk ble det viktigste jordbruksproduktet.²⁰⁴ Melk og melkeprodukter steg i verdi og som eksportvare til den økende befolkningen i byene, bedre kommunikasjonsmidler som nye veier og tog, gjorde frakt betraktelig mer effektivt. Det økte fokuset på fedrift og melkeproduksjon gir utslag i folketellingene. I 1900 er det oppført 70 ugifte kvinner som arbeidet med *kreaturstel* og i tillegg 60 ugifte budeier i folketellingen. Dette er en økning fra tre til 25 ugifte kvinner som arbeidet primært med kyr mellom 1865 og 1875, og deretter fra 25 til 130 på de neste 25 årene. Det er også et element at folketellingene har blitt mer presise og detaljerte i 1900 enn i 1875, og i seg selv viser det at storsamfunnet legger større vekt på spesialisering og klassifisering av alle deler av samfunnet, men det gjør også beklageligvis at folketellingene i 1865 og 1875 er vanskelige å gjøre sammenlignbare.

Foredling av melken flyttet seg til en viss grad ut av husholdene og inn i egne virksomheter som bøndene selv gjerne tok initiativ til. På 1870-tallet ble det vanligere med kjølesystem med is som tilrettela for meieridrift i stor skala.²⁰⁵ Opprettelsen av meieriene er nok det beste eksempelet på hvordan modernisering i siste kvartal av 1800-tallet direkte påvirket kvinnenes arbeidsliv i Oppdal, selv om den gjaldt få kvinner. Ti ugifte kvinner arbeidet på ulike meierier i 1900, men kun to ugifte menn og folketellingene viser dermed at arbeidet i meieridriften var kjønnsdelt. Kvinnene arbeidet som meiersker, mennene som henholdsvis meierimekaniker og

²⁰⁴ Nerbøvik 1999: 30

²⁰⁵ Nerbøvik 1999: 30

meieribestyrer. Meieriene ble kvinnearbeidsplasser fordi kvinnene hadde kunnskapen om melk og foredling, som var tradisjonelt kvinnearbeid. Men i tillegg til de praktiske årsakene var det også en kulturell årsak, nemlig at melken ble oppfattet som et feminint råstoff.

Lena Sommerstad argumenterer for at koblingen mellom kvinner og melkeforedling var så forankret i den skandinaviske kulturen at det var skamfullt for menn å ta del i det. Melken var en feminin råvare, men da melken fikk økt betydning for bøndernes økonomi og foredlingen ble av en mekanisk art, skjedde det en kulturell omkodning av arbeidet.²⁰⁶ Lena Sommerstad har studert maskuliniseringen av meieriene i Sverige mellom 1850 og 1950 og skriver at den første mekanisering av melkeforedlingen i Sverige fant sted på 1860-tallet, og på 1890-tallet skjedde det en endring innen kjønn og melkeforedling. Jo mer teknisk driften av meieriene ble, jo mer skiftet arbeidet fra å være kvinnearbeid til å bli mannsarbeid. Økt mekanisering, som et resultat av den økende tilpasningen til markedsøkonomien, og et medfølgende fokus på profitt førte gradvis melkeforedling ut av kvinnes hender.²⁰⁷ Maskuliniseringen av meieriene var en gradvis prosess og ikke før på 1950-tallet var kvinnelige meieriansatte definitivt erstattet av mannlige.²⁰⁸

Meieriene ble opprettet av økonomiske grunner, og muliggjort av ny teknologi. Melkeforedlingen forandret seg i møte med ny teknologi, separatoren effektiviserte og maksimerte utvinning av fløte til smør, og ny kjøleteknologi gjorde lagring og frakt langt enklere. Kvinnen hadde ansettelse utenfor husholdet, men selve arbeidet var i stor grad det samme. Organiseringen av melkeforedlingen ble gjort av menn, produksjonen av kvinner. Menn beskjeftiget seg med meieridrift av økonomiske grunner, og det var nok også i Oppdal starten på en gradvis maskulinisering av melkeforedlingen, der mekaniseringen var det første skrittet. Men enn så lenge i 1900 var det kvinnene som stod for alt arbeidet som var direkte knyttet til melken, også når det var et lønnet yrke. Meieriene profesjonaliserte kvinnearbeid, og var et yrke som ikke direkte var knyttet til livsløpet slik som tjeneste var.

Husflid og håndverk

Antallet ugifte kvinner som livnærte seg ved husflid eller håndverk doblet seg mellom 1865 og 1900. Denne økningen kan ha sammenheng med at *Opdals husflidsforening* ble startet i 1867.²⁰⁹

²⁰⁶ Lena Sommerstad, «Gendering Work, Interpreting Gender: The Masculinization of Dairy Work in Sweden, 1850-1950», *History Workshop*, Apr. 1994, vol. 37: 62

²⁰⁷ Sommerstad 1994: 62

²⁰⁸ Sommerstad 1994: 59

²⁰⁹ Kjell Haugland, «Far til mandelpoteta i Oppdal», i *Bøgda vår*, Oppdal 1997: 49

Initiativet for å starte foreningen var for å sysselsette fattige mennesker i Oppdal. Foreningen hjalp kommunen med å redusere de utgiftene som fattigkassa utgjorde, sysselsatte mennesker som ellers ville gått på legd og arbeidet etter mottoet «Hjælp dig selv, saa hjælper dig Gud!»²¹⁰ Foreningen eksisterte ikke så mange år, men den ble gjenopprettet i 1921, men da med fokus på å bevare kulturarven fra Oppdal.²¹¹ Den største grunnen til økningen var nok likevel Handelsloven av 1866 som frigjorde håndverk og gjorde det lettere for ugifte kvinner over 21 år samt alle myndige menn å få næringsbrev for håndverk. Næringsbrevet for kvinner skulle også koste bare halvparten av det en mann skulle betale.²¹²

Pryser skriver at handelsloven i 1866 førte til at antallet selvstendige håndverkere økte sterkt, men i Oppdal ser vi at det kun var en økning innen antall kvinner.²¹³ Skredderfaget opplevde nasjonalt en feminisering i denne tidsperioden, og det har jeg også sett at var tendensen i Oppdal.²¹⁴ Antallet mannlige ugifte skreddere ble redusert, og kvinnelige ugifte skreddere og syersker tredoblet seg i Oppdal mellom 1865 og 1900. Kvinnene overtok mye av konfeksjonsarbeidet i bygda, og ble de primære aktørene innen tilvirkning av tekstiler, både i storindustrien i byene og i husindustrien i Oppdal. Ugifte kvinners mulighet til å livnære seg ved håndverk var et resultat av økonomisk motiverte lovendringer.²¹⁵ Uforsørgede kvinner uten annet arbeid kunne være en økonomisk belastning for et samfunn, og den første industrien la grunnlaget for en mer liberalisert økonomi ved å frigi lovverk og tilrettelegge for handel.

Helse

I 1900 hadde ikke helsevesenet blitt et offentlig anliggende. Helsestell og sykepleie var fremdeles en kvinneoppgave som hørte til i husholdet. Den legevirkosomheten som var tilgjengelig i 1865 og de kommunalt ansatte jordmødrene var et tilbud for oppdalingene allerede før 1865. Kommunalt ansatte jordmødre hadde vært pålagt ved lov i distriktene siden 1839.²¹⁶ Folketellingene viser at det er lite modernisering innen helsesektoren før 1900, det nærmeste tegnet på organisert sykepleie er at Oppdal hadde fått Diakonisse. Diakonissene var indremisjonens helsearbeidere, og fra folketellingen i 1900 er det 367 diakonisser i Norge og mange har tilleggstitler som *sygepleierske* og *diakonisse*, *diakonisse ved lasarettet* eller

²¹⁰ Ola.P Hoel, «Oppdal Husflitslag», i *Bøgda vår*, Oppdal 1997: 48

²¹¹ Hoel 1997: 48

²¹² Gro Hagemann, *Kjønn og industrialisering*, Oslo 1994: 48

²¹³ Pryser 1999: 163

²¹⁴ Hagemann 1994: 55

²¹⁵ Gerd Mordt, *Kvinner og næringsrett – kvinneparagrafene i håndverksloven av 1839 og handelsloven 1842*, hovedfagsoppgave i historie, Universitetet i Oslo 1993: 123

²¹⁶ Myhre 2015: 156

diakonisse paa sygehus. I folketellingen fra 1875 er det 26 diakonisser, der ei hadde Oppdal som fødested men arbeider i Trondheim. I 1910 er det 489 diakonisser i Norge og er en yrkesgruppe i vekst, men i 1910 er det flere som er nevnt i folketellingene som sykepleiere. Profesjonaliseringen av sykestell er også en del av *hamskiftet*, det viser at storsamfunnet gradvis tok ansvaret for befolkningens helse, noe som tidligere hadde vært en kvinneoppgave og hadde hørt til i husholdet.

Handel

I Sandnes sin definisjon av *hamskiftet* skriver han at det innebar en «sterkt økende tilpasning til markedsøkonomi og pengehushold.» Både det kollektive samarbeidet for å opprette handelsforeningene og private tiltak viser at Oppdal også tilpasset seg til det økte fokuset på lønnsomhet, og flere ugifte tok del i denne utviklingen. Mellom 1840 og 1870 ble handelen liberalisert og forordninger og lover som hindret frihandel ble opphevet. Handelsloven fra 1866 gav nærmest fri handel på bygdene og handelsfolk kunne importere varer fra utlandet og selge videre.²¹⁷ Selv om liberalisering av lovene førte til at både menn og kvinner fikk handelsrett var det fremdeles en overvekt av menn innen handelen i Oppdal i 1900. Det kommer frem av folketellingene fra Oppdal at det i størst grad var menn som drev handel. Menn opprettet butikkene, og kjøpte og solgte varer. De få ugifte kvinnene fra folketellingene som driver handel er primært ansatte og driver ikke handel selv. Handelslovene hadde ikke like mye å si for yrkessituasjonen til de ugifte kvinnene som det håndverksloven hadde. Selv om ugifte kvinner hadde retten til å drive handel viser folketellingene at få kvinner gjorde det. Der håndverksloven gjorde det mulig for kvinnene å leve av noe som tradisjonelt hadde vært kvinnearbeid, var handel et felt som var dominert av menn.

Infrastruktur og kommunikasjon

I siste halvdel av 1800-tallet ble posten modernisert, jernbanenettet utbygget, antallet aviser økte, veier ble ryddet og forbedret, den elektriske telegraflinjen ble bygget ut og etter hvert ble også telefonen mer utbredt. Finansieringen av moderniseringen og utbyggingen av kommunikasjonskanalene var i de fleste tilfellene gjort som et samarbeid mellom private aktører og investorer, og statlig støtte. Eksempel på dette fra Oppdal var telefonen. I Oppdal var telefonen et privat initiativ der selskapet hadde som formål å knytte det private nettet til

²¹⁷ Myhre 2015: 154

riksnett. Det går fram av § 4 i lovene: “Selskabets Formaal er at oprette Telefonforbindelse inden Opdals Herred og videre Fortsættelse til andre Herreder og Byer.”²¹⁸

Ugifte fra Oppdal tok del i arbeidet med utbyggingen og driften av kommunikasjonskanalene, både i og rundt Oppdal. Fra alle tre folketellingene jeg har behandlet er det nedtegnet ugifte som arbeider innen kommunikasjon og infrastruktur. I 1900 er det både ugifte menn og ugifte kvinner som arbeider innen infrastruktur og kommunikasjon. De ugifte mennene arbeidet med transport, infrastruktur og kommunikasjon, kvinnene kun i den siste sektoren. De ugifte kvinnene tok ikke del i arbeidet med utbyggingen av vei og jernbane, men arbeidet i telefonen og i posten. Infrastruktur henger tett sammen med modernisering, hvor mange som arbeider innen denne sektoren var avhengig av størrelsene på utbyggingsprosessen, spesielt med tanke på jernbanen. Stortinget hadde fra 1850 og utover vedtatt å bygge mange nye jernbanestrekninger og utbedre veiene i Norge, og ugifte menn fra Oppdal fikk arbeid i en periode som et resultat av det.²¹⁹

I 1900 var det elleve ugifte personer som arbeidet innen kommunikasjon og infrastruktur. Noen hadde arbeid som eksisterte før 1865 og noen hadde arbeid som var et resultat av moderniseringsprosessen. Jeg har funnet to kvinner i denne kategorien, *postaabnersken* og *telefonistinden*. Posten var ingen ny sektor, men ifølge folketellingene var det ikke før 1900 at kvinner var ansatt. Av dette vil jeg anta at posten var en mannsdominert sektor. Telefonen var i likhet med telegrafan et helt nytt arbeidsfelt både for kvinner og menn, og det fantes ingen etablert kjønnsarbeidsdeling.²²⁰ En ugift mann og ei ugift kvinne arbeidet på telefonsentralen i 1900, hun som *telefonistinde* og han som telefonarbeider. Dette var yrker som ikke var tilknyttet husholdet og som ikke knyttet opp mot perioden i livet mellom konfirmasjon og ekteskap, slik som tjenesteyrket.

Lærere

Fra 1837 og helt frem til 1950-tallet hadde kommunestyret bestått av skolelærere og de hadde stor innflytelse.²²¹ Den første politiske organisasjonen i Oppdal ble startet av en lærer, og lærerne hadde tillitsverv og lederstillinger og fungerte ofte som talspersoner når menneskene i bygda var samlet.²²² I lærerposten fulgte det også med skolejord og i 1875 hadde åtte av ti lærere

²¹⁸ Stene 2003: 20

²¹⁹ Pryser 1999: 131

²²⁰ Hagemann 1994: 197

²²¹ Haugland 2002: 269

²²² Haugland 1996: 61

kyr, og flere kjøpte seg gårdsbruk.²²³ Denne doble identiteten som lærer og gårdbruker ble ikke overført til kvinner da de fikk tilgang i skoleverket. Kvinnelige lærere ble ikke sentrale maktskikkelser i bygda og ble ikke ledere i det politiske livet selv om de var lærere. De var lærere, men kun for de yngste elevene og hadde en rolle som oppdragere i større grad enn mennene som i hovedsak var formidlere av kunnskap.

I 1884 ble de to første kvinnelige lærerne ansatt i Oppdal, og underviste i småbarnsskolen. Utover 1880-tallet og på 1890-tallet ble flere kvinnelige lærere ansatt og i 1900 var det 11 ugifte kvinnelig lærere i bygda. Årsaken til den raske økningen i antallet kvinnelig lærere i Oppdal kom både av at kvinner fikk tilgang til det dette yrket på nasjonalt nivå men også muligheten til utdanning gjennom fylkesskolen. Fylkesskolen var en skole for ungdom som flyttet seg mellom tettsteder avhengig av om de enkelte kommune var villige til å betale for det og etter behov. Mellom 1888 og 1890 holdt denne skolen hus på Ålbu i Oppdal, og driften ble finansiert av fylket, vertskommunen og elevene selv. I kommunestyreprotokollene fra Oppdal kommer det frem at skolen kostet seks kroner i innmeldingsavgift og deretter to kroner i måneden. Kurset varte til sammen i seks måneder. «Lærerindeeksamen af lavere grad» ble vurdert av skoledirektøren i Trondhjems stift og tre andre lærere. Besto de eksamenskravene var de kvalifiserte til å arbeide i skolen, men fremdeles bare i de lavere klassene.

Kjell Haugland argumenterer for at det er mange tegn på at Oppdal var et egalitært bondesamfunn og at avstanden mellom de sosiale lagene var liten.²²⁴ Avstandene mellom tjenestefolk og bondefolk var kort både sosialt og fysisk, og skikken var at de spiste ved samme bordet i husholdene.²²⁵ Likevel var det forskjell fra husmann til selveier og fra småbruker til storbonde, men hvor avgjørende var sosial status i muligheten til å bli lærer? I folketellingen fra 1900 er de fleste lærerinnene oppført som døtre fra gårdbruker- og selveierhushold. De andre står oppførte som losjerende i gårdbrukerhushold. Likevel tror jeg ikke dette betyr at det var nødvendig å komme fra de øvre lagene for å ta lærereksamen, ettersom kommunestyreprotokollene viser at elever fra familier som «satt i trange kår» fikk fritak fra betaling og friplass på studiet.²²⁶ En annen indikator på at sosial status ikke var avgjørende er at Anna Herstad ble uteksaminert fra fylkesskolen mellom 1888 og 1890, og hun var

²²³ Haugland 1996: 55

²²⁴ Haugland 1996: 24

²²⁵ Ola J. Rise Oppdalsboka 1947 s.199

²²⁶ Kjell Haugland, «Lærerinneskulen i Utesto på Ålbu», i *Bøgda vår*, Oppdal 2012: 70

husmannsdatter fra Nordfjord.²²⁷ Ut fra disse opplysningene vil jeg anslå at sosial klasse var en faktor, men ikke helt avgjørende.

Edvard Bull skriver at de mannlige lærerne svært ofte var bondesønner, men de kvinnelige lærerne var fra overklassefamilier.²²⁸ Gro Hagemann skriver at de første lærerpostene for kvinner i Norge ble opprettet i Kristiania i 1864, og at de var, i likhet med de kvinnelige arbeidsplassene i telegrafvesenet, en prøveordning.²²⁹ Begge forsøkene viste seg å være vellykkede, og fylte behovet for billig arbeidskraft samt behovet for å gi ugifte kvinner fra dannede familier muligheten til å forsørge seg selv anstendig.²³⁰ Dette tyder på at det var kun de fra dannede familier som kunne bli lærerinner på 1860-tallet i byene, men det er også mulig at det kun var fordi det var disse kvinnene som hadde ressursene til å skaffe seg de nødvendige kvalifikasjonene.²³¹ Menn fikk ta utdanning gratis ved Statens Seminarer fra om lag 1830, en institusjon som ikke åpnet seg for kvinner før i 1890.²³² I Oppdal har vi sett at dette ikke var like viktig og at kvinner fikk muligheten til gratis utdanning om de ikke hadde ressursene.

Læreryrket hadde lenge vært forbeholdt menn, men da det ble en mulighet for kvinner var det mange som tok lærerinneprøven, og i 1900 var det flere kvinnelige lærere enn mannlige. De fleste mannlige lærerne i Oppdal i 1900 var gifte. Det å være lærer og gift gårdbruker var forenlige om man var mann. Det dagligdagse arbeidet som mat, klær og fjøset var kvinnearbeid, og til arbeidet i jordbruket hadde lærerne lønn så de kunne leie inn dagarbeidere eller tjenestedrenger. Var man kvinne var det ikke like forenlig med å være gift, og dette gjenspeiles også i folketellingene. I folketellingene er det bare ei som er oppført som lærerinne og samtidig er gift. Hun var en del av et hushold på åtte personer, men har ikke stillingen som gårdbrukerkone. Hun var gift med den eldste sønnen i husholdet og hans foreldre var gårdbruker og gårdbrukerkone.²³³

Husmannsvesenet

I folketellingene fra 1865, 1975 og 1900 var det også ugifte som er nedtegnet som husmenn. Husmannsvesenet minsket i omfang både nasjonalt og i Oppdal i løpet av siste del av 1800-tallet. I 1865 var husmannsvesenet fremdeles utbredt og i folketellingen for 1865 er det

²²⁷ Haugland 2012: 69

²²⁸ Edvard Bull, *Nordmenn før oss: Norgeshistorie for den videregående skolen*. Oslo 1976: 258

²²⁹ Hagemann 2005: 193

²³⁰ Hagemann 2005: 193

²³¹ Hagemann 2005: 194

²³² Moum 1981: 58

²³³ <http://digitalarkivet.arkivverket.no/ft/person/pf01037443003357> (sist aksessert 22.04.16)

registrert 159 husmenn i Oppdal, men i folketellingen fra 1900 var det bare 94 husmenn igjen. Antallet husmenn sank eksponentielt de neste årene og i 1920 var det bare 14 husmenn igjen i Oppdal.²³⁴ De fleste husmennene var gifte. Å være gift i et hushold var nærmest en forutsetning for å få gjort alt arbeidet som var nødvendig. Derfor er det ikke å forvente at det er ugifte husmenn, likevel fant jeg ugifte husmenn i hver av disse tre folketellingene. I 1865 var det åtte ugifte menn og fire ugifte kvinner. I 1875 var seks ugifte menn og to ugifte kvinner og i 1900 var det 9 ugifte menn. De ugiftes husstander har ulike sammensetninger, og det er få som er helt alene selv om de er ugifte. Mange hadde en eller to av sine foreldre boende på husmannsplassen, og eller andre slektninger. Arbeidskontrakten mellom husmannen og gårdbrukeren var forbeholdt mennene, og døde husmannen hendte det at enken og deres barn ble oppsakt fra plassen.²³⁵ Hadde den eldste sønnen mulighet til å overta kunne nok kontrakten fornyes for familien. Alle de ugifte mennene, bortsett fra de få som var alene, har tjenestejenter eller andre kvinner til å gjøre kvinnearbeidet på plassen, men ikke alle de ugifte kvinnene hadde menn boende i husholdet.

Husmenn leide jord av og hus av gårdbrukere imot betaling i form av naturalia, penger, men det vanligste var betaling i form av arbeid. Haugland skriver at det var forholdsvis mange husmenn i Oppdal og at de fleste hadde kyr, enten ei eller to.²³⁶ I perioden 1855-60 var det noen steder i Norge flere husmenn med jord enn det var bønder, og husmannsvesenet var da på sitt største i denne perioden i hele landet.²³⁷ Husmennene arbeidet under kontrakt, kunne være borte i perioder og arbeidet for eksempel i skogen og fikk lønn for dette av gårdbrukeren. Dette var et gjensidig avhengighetsforhold og sikret gårdbrukeren arbeidskraft, husmannen inntekter, og var en viktig institusjon i jordbrukssamfunnet.²³⁸ Arbeidsavtalen var avhengig av hvilke ønsker gårdbrukeren hadde. På Elverhøy i Oppdal, en husmannsplass tilknyttet prestegården, var husmannsplikten å arbeide gratis i 14 dager i onna.²³⁹ Husmannsloven av 1851 avskaffet kontraktfestet pliktarbeid for husmannskoner, men det var fremdeles vanlig at konene utførte eksempelvis håndverk eller arbeidet i onnene for gårdbrukeren, men da til halv lønn.²⁴⁰ Konene til de gifte mennene er oppført i folketellingen som «hans kone». Disse kvinnene må også ansees som en del av husmannsvesenet, men telles ikke i folketellingen. Derfor får man ikke

²³⁴ Stugu 1985: 15

²³⁵ Moum 1981: 28

²³⁶ Haugland 1996: 23

²³⁷ Moum 1981: 27

²³⁸ Moum 1981: 28

²³⁹ Gisnås 2004: 248

²⁴⁰ Moum 1981:28

den reelle størrelsen på hvor mange som levde som husmenn om man gjør et enkelt søk i folketellingen på *husmand*, dette tallet belyser antall hushold og ikke personer. Den ene gifte kvinnen som står oppført som *husmand* i 1865 er oppført som dette fordi det ikke er noen gift mann som står som husstandsmedlem. At antallet husmannshushold ble redusert hadde en påvirkning på de ugifte, fordi det samtidig reduserte muligheten for dem å sitte å vente på ledige husmannsplasser, og de måtte finne annet arbeid.

Det er flere grunner til at husmannsvesenet minsket i omfang de siste årene av 1800-tallet. Noen husmenn kjøpte jorda og plassene ble da gjerne småbruk. Da er de registrert som selveiere i folketellingene. Å eie egen eiendom var målet for de fleste og om husmennene var selveiere slapp de arbeidsplikten og økte sin sosioøkonomiske status. Ola Svein Stugu skriver at husmannssønnene i Oppdal dro til Amerika eller tok seg arbeid andre steder i landet, men Stugu skriver her ikke om husmannsdøtrene.²⁴¹ Selv om døtrene også reiste til Amerika eller til byene for å ta seg arbeid er det talt flere ugifte kvinner i Oppdal i 1900 enn det er talt ugifte menn. I 1875 var det 69 flere ugifte kvinner, og denne differansen økte til 138 i 1900. Disse tallene forteller ingenting om husmannsvesenet i seg selv, men forteller likevel at det var flere ugifte kvinner i Oppdal over 15 år enn det var menn. Tallene kan derfor gi en indikator på at det var lettere for menn å dra ut av bygda for å søke arbeid, men også på at det var enklere for kvinner å få arbeid i bygda. Det skal også nevnes, som Knut Kjeldstadli skriver, at statistiske omgrupperinger i måten folketellingen ble gjort på etter 1865 førte til at flere av de som tidligere ble nedtegnet som husmenn nå ble nedtegnet som gårdbruksarbeider eller håndverker.²⁴² Dette betyr at det er vanskelig å måle nøyaktig hvor stor nedgangen i husmannsvesenet var da både småbrukere og husmenn gjerne står oppført i folketellingene med tilleggsnæringer da grensen mellom jordbruker og arbeider i mange tilfeller var overlappende.

Et annet argument for å forklare nedgangen i husmannsvesenet er at bøndene ikke trengte arbeidskraften deres lenger. Det var store regionale forskjeller fra sted til sted i Norge hvorvidt det var maskinene som kom først og gjorde at bøndene dermed ikke trengte husmennene og tjenestefolkene lenger, eller om det var mangelen på arbeidskraft som gjorde at teknikken måtte overta. Uavhengig av hva som kom først, var økt bruk av teknikk en viktig del av moderniseringsprosessen. Slåmaskinen var den som lettet flest hender i jordbruket, men var ikke en del av jordbruket i Oppdal før 1875.²⁴³ Dette vil si at alle som flyttet fra Oppdal før

²⁴¹ Stugu, 1985: 15

²⁴² Knut Kjeldstadli, *Fortida er ikke hva den en gang var: en innføring i historiefaget*, Oslo 1999: 237

²⁴³ Krokann 1982: 64

1875 ikke ble skjøvet ut på grunn av slåmaskinen. Befolkningsveksten i Oppdal var nok den største grunnen til at så mange dro, men også mulighetene i byene i Norge eller Amerika presenterte for de unge. Stugu skriver at mekanisering av jordbruket var tendensen i Oppdal på 1890-tallet. Hesteslåmaskin, korntreskere, separator og hesjetråd var arbeidssparende redskaper og i tillegg ble driften effektivisert og mer produktiv ved bruk av kunstgjødsel og kraftfôr.²⁴⁴

Industrialisering

Den første industrialiseringsfasen i Norge var mellom 1840 og 1870. Kjennetegnene for den første fasen var at infrastruktur, teknologi, arbeidskraft og etterspørsel var tilstede og gjorde det mulig å iverksette industri i stor skala. Tekstilindustri, trelastindustri, jern og metallindustri var de industriene som vokste mest og sysselsatte flest. Mellom 1850 og 1875 økte antallet fabrikkarbeidere fra 12 000 til om lag 45 000, og i 1900 arbeidet 75 000 mennesker i industrien i Norge.²⁴⁵ Den andre fasen av industrialiseringen, mellom 1870 og 1905, karakteriseres av økende fokus på eksport av industrivarer som trelast og jern og mindre eksport av fisk og skipsfartstjenester.²⁴⁶ Bedriftene ble større og mer komplekse, og ny teknologi tilrettela for produksjon og frakt i større skala enn tidligere. Industrien og fabrikkene trakk unge mennesker til seg, både fra byene og fra bygdene. I perioden 1865-1900 flyttet 38 ugifte menn og 32 ugifte kvinner fra Oppdal til Trondheim, og flere fikk nok arbeid innen industrien som var i vekst i byen i denne perioden.

Arbeidskraften til industrien ble rekruttert fra yngre gårdbrukersønner, husmannssønner og andre eiendomsløse fra bygdene eller arbeidere fra byene. Industrialiseringen førte også flere kvinner inn i lønnet arbeid i byene i siste del av 1800-tallet.²⁴⁷ I byene kunne ugifte menn, men også ugifte kvinner få faglig og praktisk opplæring innen ulike områder, mange utdanningsanstalter, seminarer og fagskoler ble opprettet i norske byer i siste halvdel av 1800-tallet. Kvinner kunne få seg arbeid som lærere, i telegrafene, innen handel, kontor og i industrien, men mange ble likevel tjenestejenter i hushold i byene. Dette på grunn av økt etterspørsel på grunn av en voksende middelklasse, og tjenesteyrket følgelig ble feminisert.²⁴⁸ Lunden skriver at det var sjeldnere og sjeldnere at kvinnene fra byene tok husarbeid, de ønsket bedre lønn, fritid og rådighet over seg selv.²⁴⁹ Jentene fra bygdene tok derimot oftere husarbeid, det var arbeid de

²⁴⁴ Stugu 1985: 15

²⁴⁵ Myhre 2015: 197

²⁴⁶ Myhre 2015: 210

²⁴⁷ Myhre 2015: 206

²⁴⁸ Hagemann 2005: 197

²⁴⁹ Lunden 1942: 159

kunne fra husholdet. Jeg vil også argumentere for at tjenesteyrket ble feminisert også i Oppdal frem mot 1900, ikke på grunn av kvinnene selv, men fordi de ugifte mennene ikke gikk i tjeneste i like stor grad som tidligere. De ugifte mennene tok seg heller arbeid som gav mer frihet, deriblant innen den voksende industrien, som en del av moderniseringsprosessene, men som vi har sett var det lite industri i bygda og mange valgte å forlate Oppdal.

Fattigvesenet

For de som ikke hadde eiendom, arbeid eller ressurser til å flytte fra bygda var det en mulighet å motta støtte fra det offentlige. I folketellingene fra 1865, 1875 og 1900 finnes det ugifte og andre som er nedtegnet som *fattiglem*, *legdslem*, *understøttet*, eller *bortleiet*. Dette betyr at de mottok økonomisk hjelp av andre og ikke var i stand til å forsørge seg selv. Det kunne være mange grunner til at man ikke klarte å forsørge seg og uføre, syke, gamle eller bare arbeidsløse hadde muligheten til å gå på legd eller få hel eller delvis støtte fra fattigkassa. Noen ble privat understøttet, det vil si at de mottok støtte av privatpersoner og noen fikk støtte fra kommunen eller amtet. I kommunebudsjettet for 1854 er 548 spesidaler satt til side til *fattigstellet* i kommunen og Ola Svein Stugu skriver at i gjennomsnitt fikk hver *fattigunderstøtt* mindre enn to daler i året.²⁵⁰

Et alternativ til fattigkassa var *legdsystemet*. Fattige og syke ble sendt mellom gårder i bygda, og å huse de som gikk på legd var en av bondens plikter. De to vanligste formene for legd var *årslegd*, der den fattige hadde opphold på den samme gården i ett år, og *omgangslegd*, der lengden på oppholdet varierte ut fra hvor stor gården var. Oppholdene i Oppdal ble ført i protokoller til bygdekommissjonen.²⁵¹ *Legdsystemet* ble avviklet i 1892.²⁵² *Legdsystemet* var også en form for eldreomsorg, uten behjelpelig familie eller oppsparte midler kunne eneste alternativ bli å gå på *legd*. I 1794 ble Oppdal delt inn i 20 legder, og hver legd omfattet 10 til 20 gårder. Hver gård fikk tildelt ei *legdtid* på grunnlag av størrelse og verdi på gården og gjennomsnittet lå på ei til to uker.²⁵³ Ansvar for fattigomsorgen var det bygdekommissjonen som hadde, de var sammensatt av presten og menn fra allmuen, men ble avviklet i 1892.²⁵⁴

I 1865 står 73 personer oppført i folketellingene som understøttet, 38 kvinner og 35 menn. Ingen står oppført som privat *fattigunderstøttet* i denne tellingen, som betyr at de ble tatt hånd om av

²⁵⁰ Stugu 1985: 6

²⁵¹ Haugland 2002: 65

²⁵² Haugland 2002: 229

²⁵³ Kjell Haugland, «På legd», i *Bøgda vår*, Oppdal 1989: 39

²⁵⁴ Haugland 2002: 229

kommunen eller gikk på legd. Av de 38 kvinne var 16 ugifte, to gifte og 20 var enker. Av de til sammen 35 mennene var 19 ugifte, fem gifte og elleve enkemenn. I 1875 var 54 understøtt, nedgangen ligger i understøttelse blant kvinnene. I 1875 det bare elleve kvinner som var understøtt og denne nedgangen kan ha sammenheng med husfliden. Det er mulig at flere kvinner klarte å forsørge seg ved husflid da markedet for salg var i større grad åpnet opp for. Spesielt var det en nedgang blant enkene fra 20 i 1865 til bare ei enke ti år senere.

Blant mennene var det en oppgang fra 35 i 1865 til 43 i 1875. Av de 43 var 19 ugifte, 12 gifte og 12 enkemenn. Fire mottok støtte privat, elleve gikk på legd og 28 fikk støtte fra fattigkassa. I 1900 var legdsystemet avviklet men fattigkassa var fremdeles en mulighet. I folketellingen fra 1900 kommer det frem at 85 personer mottok støtte, der 24 var ugifte kvinner og 28 var ugifte menn. Majoriteten fikk støtte fra fattigkassa, og noen få fra søsken eller familiemedlemmer. Legdsystemet var i 1900 avviklet i Oppdal, og det var kun fattigkassa eller familiemedlemmer som var siste utvei om en ikke klarte å forsørge seg selv. Avviklingen av legdsystemet er et moderniseringstegn fordi det er en overgang fra et naturalbasert system som direkte påvirket husstandene til et mer moderne pengesystem der kommunen forvaltet penger fra husstandene til de fattige. Fattigkassa og legdsystemet hadde sameksistert i lengre tid, men etter 1892 hadde altså kommunen fått det ansvaret, selv om familien og bekjente var med å tok sin del av omsorgen. Hvorvidt de ugifte mottok arbeidsledighetstrygd på grunn av manglende arbeidsmuligheter eller om de mottok uføretrygd på grunn av helseproblemer kommer ikke frem av folketellingene men det er nærliggende å tro at begge tilfellene forekom.

De som dro

I 1900 var det færre ugifte i Oppdal enn det var i 1865. Dette skyldtes i stor grad av at 267 ugifte menn og 175 ugifte kvinner flyttet fra bygda. I den neste delen av kapittelet redegjør jeg for de utregningene jeg har gjort fra utflytterlistene fra Oppdal, som er en del av kirkebøkene og ligger tilgjengelig på digitalarkivet. Alle tallene som blir presentert er basert på mine utregninger fra utflytterlistene om ikke annet er oppgitt. Underveis i redegjørelsen skriver jeg om hvor de ugifte reiste og hvilke muligheter som lå utenfor bygda. Jeg drøfter også hvorfor de dro og hvordan dette henger sammen med moderniseringsprosessen.

Mellom 1865 og 1900 dro 267 *ungkarler* og *drenger* fra Oppdal. 117 av dem dro til Amerika, 38 dro til Trondheim, mens de resterende 112 dro til ulike steder i landet, men i hovedsak til byer eller tettsteder i Møre og Romsdal, Sør-Trøndelag eller Nord-Norge. I samme tidsrom

reiste 173 *piger* og *tjenestepiger* fra bygda. 55 reiste til Amerika, 32 til Trondheim og 13 til Rennebu, og de resterende 73 dro til byer eller bygder hovedsak i Nord- eller Midt-Norge.

Pryser skriver at et trekk ved *hamskiftet* var at husmannssønnene og de yngre gårdbrukersønnene heller ville være dagarbeidere eller løs arbeidskraft fremfor tjenestedrenger.²⁵⁵ De ønsket frihet fremfor nye paternalistiske bånd. Men det var ikke mange arbeidsmuligheter for de ugifte mennene i bygda, og utenom jordbruket var det spesielt få muligheter da ingen sektor ny i bygda rekrutterte arbeidskraft. Arbeidet i tjeneste var ikke så godt betalt at man kunne forvente å få råd til eget gårdsbruk i bygda og med nedgangen i husmannsvesenet var det heller ikke å forvente å få arbeidskontrakt. Yngre gårdbrukersønner og yngre husmannssønner valgte da heller å bryte opp med det gamle samfunnet og reise fra bygda.

Mellom 1866 og 1900 dro 412 oppdalinge til Amerika. De første årene var det i hovedsak hele familier og ugifte menn som dro, men etter hvert også ugifte kvinner. Det var først på 1860-tallet at utvandringen til Amerika fra Oppdal startet, men det var ikke nytt at oppdalingene flyttet på seg. Giftemål, arbeidsmuligheter eller slekt andre deler av landet hadde fått folk til å flytte på til og fra Oppdal lenge før 1860. Utflytterlistene i kirkebøkene for Oppdal viser at i første halvdel av 1800-tallet var utvandringen fra Oppdal rettet mot Nordmøre og kystbygdene i Sør-Trøndelag, men at dette skifter rundt 1840 til Trondheim og Målselv.

Fra 1850-tallet er det i utflytterlistene oppdalinge som hadde oppgitt Målselvdalen i Indre Troms som nytt bosted. Målselv var på 1700-tallet et stort areal med ubrukt og upløyd jord, og var et stort rydningsforetak.²⁵⁶ Gjennom siste del av 1700 og starten av 1800-tallet flyttet mange uten jord hit, for å delta i ryddingsarbeidet og få seg egen jord. De fleste nyrydderne kom fra Helgeland, Gudbrandsdalen, Østerdalen og etter hvert også Oppdal. Ved folketellingen i 1875 var det, av de 2888 innbyggerne, 107 personer om oppga Oppdal som fødested.²⁵⁷ Utflytterlistene viser at 66 personer dro fra Oppdal til *Maalselven* på 1850 og 1860 tallet. Utvandringen fra Gudbrandsdalen og Østerdalen startet allerede i 1820-årene, som et resultat av manglende arbeidsplasser på grunn av nedlagte bergverk og gruver, krise i trelastnæringen og store jordtap på grunn av flom.²⁵⁸ Fra 1825 til 1875 hadde folketallet i Målselv steget fra 387 til 2888.

²⁵⁵ Pryser 1999: 190

²⁵⁶ Erik Dørum, «Utvandringen fra Oppdal til Målselv», i *Bøgda vår*, Oppdal 1988: 62

²⁵⁷ Dørum 1988: 64

²⁵⁸ Dørum 1988: 70

I sammenheng med utvandring er det vanlig å snakke om push og pull-faktorer. Da er det snakk om hvilke faktorer som lokket mennesker til å flytte nye steder og hvilke faktorer som førte til at de dro.²⁵⁹ Push-faktoren i utvandringen fra Oppdal var rask befolkningsvekst i Oppdal kombinert med mangelen på jord. Mellom 1801 og 1865 var det i Oppdal en befolkningsvekst fra 2772 til 4500 mennesker.²⁶⁰ Jordmangelen rammet spesielt de yngre gårdbrukersønnene og husmannssønnene som ikke kunne forvente å overta noe jord, og ugifte kvinner som kanskje ikke fikk arbeid i Oppdal og det var disse som dro til Målselv. Pull-faktoren til Målselv var de store udyrkede jordarealene og brev fra naboer og slektninger som fortalte om mulighetene om arbeid og jord i Indre Troms.²⁶¹

De fleste som dro til Målselv var ugifte menn og kvinner som tok seg arbeid som gårdsgutter og tjenestejenter. Etter noen års arbeid var det en mulighet for å skaffe seg egen jord, enten ved å gifte seg eller rydde egen jord. Dørum skriver at det var spesielt mange håndverkere som utvandret fra Oppdal, og håndverkere var det også et stort behov for da Målselv var i rask vekst og lå langt unna handelsstedene.²⁶² Utvandringen fra Oppdal til Målselv var stabil på en til fem personer i året mellom 1850 og 1870, og etter 1870 begynte den å avta. Utflytterlistene fra Oppdal viser at mellom 1853 og 1865 dro 9 *ungkarler* og 24 *piger* til Målselv, men etter 1865 var det 2 *piger*, og 8 *ungkarler* og flyttingen til Målselv avtok i 1869.

Det var flere grunner til at utvandringen til Målselv stagnerte. I hovedsak var det fordi den første utvandringen til Amerika startet for fullt i 1866. I femårsperioden mellom 1866-70 var det 363 personer som reiste fra Oppdal, 125 av disse dro til Amerika og den jevne utvandringen resulterte i bedre plass igjen til gjenværende oppdalingene. Den andre grunnen er at på 1870-tallet var det ikke lenger mer jord å rydde i Målselv og behovet for tjenestefolk utenfra var også borte. De ble etter hvert rekruttert av nybyggernes egne sønner og døtre og dermed var ikke tjeneste i Målselv lenger en mulighet for ugifte fra Oppdal.²⁶³

Utvandringen til Amerika startet i 1820 årene, men den første navngitte oppdalingen kom til Chicago i 1860. Det var først etter 1866 og borgerkrigen i USA var over at utvandringen fra Norge skjøt fart. Etter 1865 hadde utvandringen tre store faser. Den første var mellom 1866-74, den andre mellom 1879-93 og den tredje mellom 1903-09.²⁶⁴ Disse tidsrommene var

²⁵⁹ Pryser 1999: 57

²⁶⁰ Stugu 1985: 5

²⁶¹ Dørum 1988: 70

²⁶² Dørum 1988: 64

²⁶³ Dørum 1988: 71

²⁶⁴ Pryser 1999: 52

økonomiske nedgangstider i Norge, og mange søkte seg etter egen jord og bedre forhold. I den første utvandringsebølgen var det primært de fra kysten og fjellbygdene som dro, og da mellom 15 000 og 9000 hvert år.²⁶⁵

Fra 1866 dominerer Amerika som destinasjon i utflytterlistene fra Oppdal. Av de 803 personene som utvandret mellom 1866 og 1911 utvandret omtrent halvparten etter 1900. Jeg vil i hovedsak fokusere på de 412 personene som dro før og i 1900. I den første utvandringsebølgen, mellom 1866 og 1874, var det 139 mennesker som utvandret fra Oppdal til Amerika. 48 av disse var *ungkarler* og 15 var *piger*. *Pige* kunne i utflytterlistene bety både jente og tjenestejente.²⁶⁶ De resterende var i hovedsak familier. Gifte menn, gifte kvinner, døtre og sønner. I den neste bølgen fra 1875 til 1893 var det 205 personer som utvandret. I denne perioden var det både gifte og ugifte, men til sammen flest ugifte. 23 står nedtegnet i listene som *pige*, 30 som *ungkarl*, og om lag 70 står oppført som sønner og døtre, enten som gårdbrukersønner og gårdbrukerdøtre, eller husmannssønner eller husmannsdøtre, eller bare *søn* og *datter*. I denne perioden er det også over 30 personer hvis ikke har noen merknad under *stilling og stand*. Fra 1894 og til min tidsavgrensning avsluttes i 1900 var det 68 som utvandret. Om lag 60 av disse var ugifte menn og kvinner. I listene er de nedtegnet i hovedsak som *ungkarl* eller *pige*, men det er også tjenere, gårdmannssønner og døtre, og husmannssønner og døtre.

Utflytterlistene bekrefter det Einar Haugen argumenterer for, at det gjerne var hele familier som utvandret til Amerika i de første årene, men at det var ungdommene som utgjorde majoriteten i de senere årene.²⁶⁷ Spesielt fra 1894 og til 1911 dominerer ugifte utflytterlistene. De ugifte slo seg gjerne ned i byene i denne perioden, fordi tilbudet om gratis jord ikke lenger var en mulighet for alle. De ugifte mennene hadde gode muligheter for arbeid innen jordbruk, håndverk, og skogsarbeid, og de ugifte kvinnene kunne ta seg tjeneste som i Oppdal, men lønnene var mye høyere. Amerika presenterte også muligheter som ugifte ikke kunne gjøre i Oppdal, som å arbeide i industrien. Så dette var pull-effekter som lokket de unge oppdalingene. Arbeidsplasser og frihet gjennom fritid og lønn. De ugiftes yrkesmuligheter endret seg lite i Oppdal, spesielt for mennene. Bøndene så det mest lønnsomt å ansette menn som dagarbeidere og da er det naturlig å anta at mange ugifte menn gikk arbeidsløse i de tidene det var lite arbeid, for eksempel på vinterstid. Kvinnenes arbeid var det nok i større grad bruk for hele året og selv om mange emigrerte ble også mange værende som tjenestejenter i Oppdal.

²⁶⁵ Pryser 1999: 52

²⁶⁶ Sogner, Telste 2005: 96

²⁶⁷ Einar Haugen, «Utvandringen fra Oppdal til USA», i *Bøgda vår*, Oppdal 1989: 69

Utvandringen og moderniseringsprosessen må sees i sammenheng, men med forbehold om store regionale forskjeller. Noen steder var det folk som utvandret fordi ny teknologi ble tatt i bruk og skapte mindre behov for arbeidskraft. Andre steder dro folkene først og resulterte i mangel på arbeidskraft og de resterende ble tvunget til å ta i bruk nye metoder.²⁶⁸ Resultatet var det samme, mindre arbeidskraft i jordbruket og mindre behov for arbeidskraft i jordbruket. Hvilken del av utviklingen som fant sted først varierer fra sted til sted. Slåmaskinen har stått som et av symbolene på *hamskifteteorien* og erstattet mange personer med ljà i jordbruket. Den første slåmaskinen kom til Norge i 1855, og til Oppdal på 1880-tallet. I 1925 var det over 500 slåmaskiner i bygda, og dette påvirket bøndenes behov for arbeidskraft.²⁶⁹ Kjell Haarstad mener at mekaniseringen av jordbruket hadde lite å si for utvandringen. Han skriver at den skjedde for sakte til å erstatte arbeidskraft før 1900, Tore Pryser mener derimot at for eksempel treskemaskinen til korndyrking, som ble vanlig alt før 1850, var særlig arbeidssparende og var en av grunnene til nedgangen i antall husmenn i Norge.²⁷⁰

Avslutning

I Oppdal var det mindre mannlig arbeidskraft i bygda i 1900 enn det var i 1865. Det var færre ugifte menn i tjeneste, færre ugifte menn som arbeidet i husholdet, og færre husmenn. I løpet av de ti årene mellom 1865 til 1875 gikk antallet ugifte mannlige dagarbeidere og tjenestefolk ned. De var de eiendomsløse, den løse arbeidskraften, de uten noe sikkerhet om arbeid eller fremtidig livsgrunnlag, som forsvinner. Antallet ugifte menn som arbeidet i husholdet økte relativt mye, fra 119 til 169. Dette kan enten bety at det ikke var arbeid for dem eller at de ikke ønsket å gå i tjeneste. Pryser skriver at mange unge menn ikke lenger ville gå i tjeneste, da de ikke ønsket nye paternalistiske bånd i andre hushold, men heller ønsket arbeid som gav dem mer frihet og fritid.²⁷¹ I 1900 var antallet dagarbeidere om lag like mange som i 1865. Forklaringen på at det var færre dagarbeidere i tabellen for 1875, var nok at det var jobb å få i arbeidet med Rørosbanen i denne tellingen, ikke at de nødvendigvis flyttet fra Oppdal.

Færre ugifte menn gikk i tjeneste. Hvorvidt bøndene ikke lenger hadde behov for arbeidskraften eller om de selv valgte andre levebrød er det vanskelig å måle basert på folketellingene som kilde. Det jeg ser er at antallet ugifte menn i tjeneste var i 1900 omtrent det halve av antallet 35 år tidligere. I 1865 var det bare elleve år siden tjenestetvungen ble oppløst og det tok litt tid før

²⁶⁸ Pryser 1999: 56

²⁶⁹ Krokann 1982: 64

²⁷⁰ Pryser 1999: 56

²⁷¹ Pryser 1999: 190

ugifte brøt ut av det livsmønsteret som de tidligere generasjonen hadde vært pålagt. For ikke å gå i tjeneste måtte det være alternativer, og for de ugifte mennene var det ikke så mange alternativer i bygda. Mange valgte å reise, og for de som ble igjen var mulighetene i 1900 om lag de samme som i 1865. De kunne fremdeles gå i tjeneste, forbli i husholdet, arbeide som håndverker eller finne arbeid som dagarbeider innen jordbruket, skogen eller innen infrastrukturen. Etter hvert ble de rasjonalisert vekk.

For noen få ugifte menn presenterte moderniseringsprosessene nye arbeidsplasser, i hovedsak innen handel, og til en viss grad innen meieridriften, skoleverket og i infrastrukturen. De andre yrkene ugifte menn hadde i 1900 ser jeg ikke på som et resultat av utviklingen mellom 1865 og 1900, men var yrker som hadde vært tilstedeværende i samfunnet før 1865. Det moderniseringsprosessen og det store *hamskiftet* førte med seg for de ugifte mennene var muligheten til å bryte opp i et mønster som hadde blitt vanskelig å opprettholde med så sterk befolkningsvekst som Oppdal opplevde frem mot 1865. Ut fra de kildene jeg har hatt tilgjengelig gjennom digitalarkivet, vil jeg si at moderniseringsprosessen for de ugifte mennene handlet i større grad om friheten til å reise fra de gamle strukturene, enn den skapte nye muligheter i bygda.

Kari Melby skriver at kvinner formelt ble likestilt med menn på flere områder i løpet av siste halvdel av 1800-tallet.²⁷² I 1900 fantes det få yrker eller utdanningsinstitusjoner som var stengt for ugifte kvinner, men de fleste i Oppdal gikk likevel i tjeneste. I 1900 var 37% av de ugifte kvinnene i tjeneste, det var bare en svak nedgang fra 1865, da 40 % av de ugifte var i tjeneste. Jeg vil likevel argumentere for at moderniseringsprosessen førte til flere muligheter for ugifte kvinner enn for ugifte menn i bygda. I 1866 fikk ugifte kvinner i større grad mulighet til å forsørge seg selv ved håndverk og husflid, og i 1900 var det over doblet så mange ugifte kvinner som gjorde dette enn i 1865.²⁷³ Dette var likevel dårlig betalt arbeid og flere av de som er nedtegnet som delvis fattigunderstøttet i folketellingen er også gjerne oppført med håndarbeid. Kvinner fikk også muligheten til å drive handel i 1866, men slik det går frem av tabell 3 var det få som faktisk gjorde det, frem mot århundreskiftet.²⁷⁴ Rettighetene til å forsørge seg ved handel og håndverk var økonomisk begrunnede. Uforsørgede kvinner var et samfunnsproblem, og Gro Hagemann argumenterer for at å gi kvinner muligheten til å forsørge seg selv, i utgangspunktet ikke harmonerte med lovgivernes oppfatning av hva kvinnerollen skulle være; hustru og mor.

²⁷² Kari Melby, «Husmortid. 1900-1950», i Ida Blom og Sølvi Sogner (red.), Gro Hagemann, Kari Melby, Hilde Sandvik, Ingvild Øye, *Med kjønnsperspektiv på norsk historie*, Oslo 2005: 257

²⁷³ Hagemann 1994: 47

²⁷⁴ Hagemann 2005: 214

Samtidig gagnet det ikke samfunnet å la uførsørgede kvinner bli en byrde for familien eller det offentlige.²⁷⁵

Gjennom 1880- og 1890-tallet fikk kvinner stadig nye rettigheter til utdanning og universitetet ble åpnet for kvinner. I Oppdal kunne ugifte kvinner ta «Lærerindeeksamen af lavere grad» hjemme i bygda mellom 1888 og 1890. Det var nok mange som gjorde nettopp dette, da det i 1900 er talt 11 ugifte kvinnelige lærere i bygda. Imidlertid hadde de bare tilgang til å undervise de yngste klassene og hadde derfor en omsorgsrolle så vel som en formidlende rolle blant skolebarna. Likevel var det lønnsarbeid som gjorde ugifte kvinner til økonomiske aktører utenfor ekteskapet, og var et resultat av moderne lovendring. Å ansette kvinnelige lærere var lønnsomt da de arbeidet for halv lønn, dette fordi verdien av kvinners arbeid var knyttet opp mot en forventning av de skulle gifte seg og da blir forsørget av en ektemann og trekke seg tilbake fra arbeidslivet.²⁷⁶ Det er tydelig at lovendringene var økonomisk motiverte så vel som investeringer i kulturell kapital, som en del av den liberalistiske moderniseringen av Norge.

Omleggingen til fedrift hadde også stor betydning for de ugifte kvinnene. Den var mulig på grunn av bedre kommunikasjonsmidler, mer effektiv transport til et stadig økende marked i byene, men også på grunn av kvinnearbeid. Økt mekanisering og økt kunnskap om avl, fôr og foredling skapte arbeidsplasser både for tjenestejenter i hushold men også i de nyopprettede meieriene. Meieriene gjorde seg gjeldene i Oppdal fra 1880-årene og i 1900 sysselsatte de ti ugifte kvinner og to ugifte menn. Meieriene var en ny arbeidsplass, både for ugifte menn og ugifte kvinner. Det var en helt tydelig kjønnsdeling i arbeidet. Kvinnene arbeidet med foredlingen, og dette var arbeid kvinnene var vant med selv om det var omfanget og skalaen som var større. Mennes arbeid var helt nytt, de to ugifte var meieribestyrer som organiserte driften og meierimekanist som arbeidet med den mekaniske og teknologiske delen av driften.

Jeg vil argumentere for at selv om de nye arbeidsplassene for kvinner var få, representerer de kvinnelige lærerinnene, meierskene, og kommunikasjonsarbeiderne starten på tiden der ugifte kvinner kunne være økonomiske aktører i det offentlige. Likevel gikk de fleste fremdeles i tjeneste, og det later til at det fremdeles var nok arbeidsplasser for ugifte kvinner. Dette kan forklares ut fra at mekaniseringen i første omgang var arbeidssparende midler innen tradisjonelt mannsarbeid i jordbruket, slik Avdem argumenterer for at var tilfellet også på Lesja.²⁷⁷ Likevel var det mange ugifte kvinner som flyttet fra bygda før 1900, selv om det var dobbelt så mange

²⁷⁵ Mordt 1993: 162

²⁷⁶ Hagemann 1994: 317

²⁷⁷ Avdem 1984: 334

ugifte menn. Dette førte til et visst overskudd av ugifte kvinner i bygda, og lovene som gav kvinnene mulighetene til å bli selvforsørgende ble enda viktigere da ikke alle kunne forvente å gifte seg.

Perioden 1865-1900 presenterte store endringer for Oppdal som samfunn. Den store befolkningsveksten som gjorde seg gjeldende fra 1815, skjedde for raskt for ressursgrunnlaget og det resulterte i mangel på jord som næringsgrunnlag. Ikke alle unge mennesker kunne forvente å leve av jorda i bygda som gårdbruker eller husmann i 1865, og mange ugifte valgte å flytte. Ny teknologi og nye kommunikasjonskanaler åpnet Oppdal opp for omverdenen i større grad enn tidligere, og nasjonal liberalisering og modernisering påvirket bygda.

For ugifte kvinner var moderniseringsprosessen starten på muligheten til å forsørge seg selv, men før 1900 gjaldt dette hovedsakelig i juridisk sammenheng. Likevel ser vi at det er en endringsprosess i emning for de ugifte kvinnenenes yrkesliv i Oppdal. Vi har sett at flere ugifte kvinner forsørget seg ved husflid og handel, og de nye rettighetene gjorde at ugifte kvinner kunne arbeide som telefonarbeidere, innen postvesenet og i skolevesenet, og ved opprettelsen av meieriene ble tradisjonelt kvinnearbeid profesjonalisert. Disse yrkene kunne være livslange og var ikke avhengige av sivilstatus og heller ikke knyttet opp mot stadiet i livet mellom konfirmasjonen og ekteskapet. Selv om yrkeslivet for noen kvinner forandret seg arbeidet de fleste likevel i jordbruket, som tjenestefolk eller dagarbeidere eller hjemme i husholdet, men i denne perioden ser vi starten på at en stadig større del av de ugifte kvinnene flyttet arbeidskraften sin ut av husholdet. Det moderniseringsprosessen betød for de ugifte mennene var nok til en viss grad større frihet, selv om bygda ikke tilbydde de ugifte mennene mange nye muligheter. Langt færre tok på seg hel- eller halvårstjeneste, men gikk heller hjemme, eller arbeidet som dagarbeidere i Oppdal eller utenfor bygda. Moderniseringsprosessen for de ugifte mennene bød på muligheten til å flytte fra ei overbefolket bygd i en overgangsfase der rasjonalisering og effektivisering av jordbruket var påbegynt.

Kapittel 6: Konklusjon

I denne oppgaven har jeg undersøkt de ugiftes yrkesmuligheter i et jordbrukssamfunn i endring. Ved å bruke tre ulike folketellinger har jeg utredet hvor mange ugifte kvinner og menn det var i Oppdal i 1865, 1875 og 1900, og kartlagt hva de enkelte arbeidet med. Dette har jeg gjort for å finne ut hvorvidt man finne *hamskiftet* innen de ugiftes yrkesmuligheter. Ved å benytte både et kjønnsperspektiv og et aldersperspektiv har jeg kommet frem til at man finner *hamskiftet* innen de ugiftes yrkesmuligheter, men at konsekvensene av det ga ulikt utfall for de ulike kjønnene.

Hamskiftet kan måles på ulike vis avhengig av hvilket perspektiv og prosesser som vektlegges i undersøkelsene. Slik begrepet *hamskiftet* står i den norske historieforståelsen i dag er det en samlebetegnelse for sosiale, økonomiske og kulturelle endringsprosesser, og dateres til siste halvdel av 1800-tallet. *Hamskiftet* kan også dateres ulikt ut fra hvilke prosesser som vektlegges. Haugland har argumentert for at *hamskiftet* i Oppdal startet ved inngangen av 1860-tallet da utskiftningene rasjonaliserte gårdsdriften og bonden i langt større grad enn tidligere ble produsenter for et større marked.²⁷⁸ Overgangen fra frølager til sparebank, handelsforeninger og private handelsinitiativer og omleggingen til fedrift viser at Oppdal også sterkt tilpasset seg markedsøkonomi og pengehushold. Om man skal datere *hamskiftet* etter når mekanisering ble en større del av jordbruket vil man se at *hamskiftet* må dateres senere enn 1860 i Oppdal. Stugu har argumentert for at det var fra rundt 1890 at nye redskaper erstatter mye løs arbeidskraft i Oppdal.²⁷⁹

Hamskiftet i et kjønnsperspektiv

Hamskifteteorien kan brukes til å forklare ulike faktorer innen samme samfunn, ut fra det perspektivet som blir brukt. Anna Jorunn Avdem så på *hamskiftet* i et kjønnsperspektiv på Lesja og konkluderer at det ikke var snakk om noe *hamskifte* for kvinnene i den bygda. *Hamskiftet* var en endringsprosess som i hovedsak var drevet av krefter utenfor lokalsamfunnet, og det var storsamfunnet som hadde interesse av endringene. Avdem skriver at felles for initiativene fra storsamfunnet var at de først og fremst gjaldt for mennene.²⁸⁰ Hun argumenterer for at det var menn som tok i bruk ny teknologi, rasjonaliserte driften for å bedre egen økonomi og fikk større kontakt med storsamfunnet. Når mennene i større grad tok del i det organisatoriske arbeidet i

²⁷⁸ Haugland 2002: 171

²⁷⁹ Stugu 1985: 15

²⁸⁰ Avdem 1984: 332

offentligheten førte dette med seg at kvinne måtte arbeide mer i husholdet og ble mer knyttet til hjemmet.²⁸¹ Det er naturlig å anta at dette var en konsekvens av *hamskiftet* for de gifte også i Oppdal, og at folketellingene viser at det ikke var en nedgang innen ugifte kvinner i tjeneste er også en indikator på dette. Da de gifte mennene i større grad tok del i det offentlige livet ble arbeidsmengden i husholdet større for de gifte kvinnene men også de ugifte kvinnene i husholdet. Dagfinn Slettan mener at i et kvinneperspektiv fortøner *hamskiftet* seg mindre drastisk, og han viser også til Avdem sin studie på Lesja. Han skriver at produksjonen av mat og klær fortsatt ble gjort i husholdet og at moderniseringsprosessene ikke var like dyptgående for alle grupper av samfunnet.²⁸² Eirinn Larsen argumenterer for at *hamskiftet* opprettholdt kjønnsrollemønsteret. Hun mener at mulighetene innen yrkeslivet og utdanningssystemet var lagt opp med tanke på det praktiske kvinne- og mannliv.²⁸³

Hamskiftet i et kjønns- og aldersperspektiv

Å se *hamskiftet* i et kjønnsperspektiv vil nok lede de fleste studier til konklusjonen om at *hamskiftet* påvirket mennene i langt større grad enn kvinnene. Mennene anvendte den nye teknologien og tok større del i å bygge ut kommunikasjonskanaler og det organisatoriske livet i bygdene. Jeg vil argumentere for at å se *hamskiftet* både i et kjønnsperspektiv og i et aldersperspektiv vil få frem nye aspekter ved utviklingen og hvordan den påvirket de ulike kjønnene. Selv om arbeidet for kvinnene i hovedsak var det samme som tidligere, så ser jeg økningen i valgmuligheter i og utenfor bygda, og rettigheter til utdanning og arbeid som et *hamskifte*. Dette vil jeg argumentere for selv om disse mulighetene bare gjaldt for de færreste ugifte kvinner og var på ingen måte gjennomgripende for alle kvinnene i Oppdal. Kvinnenes arbeid var i hovedsak fremdeles i husholdet i 1900, men det offentlige og ny industri var i en overgangsfase til å overta mer av det som hadde vært kvinnenes ansvar, som helsestell og melkeforedling.

For de ugifte kvinnenes yrkessituasjon i Oppdal kan utviklingen, spesielt fra 1875 til 1900, karakteriseres som et *hamskifte*, om man igjen bruker Sandnes sin definisjon. Raske, gjennomgripende endringer som var resultater av modernisering og økt fokus på markedsøkonomi finner vi i de ugifte kvinnenes arbeidsdeltagelse innen de ulike sektorene, selv om graden av deltagelsen ikke enda var så stor i Oppdal i den perioden jeg har undersøkt. I 1900 har jeg funnet ugifte kvinner innen alle de ulike kategoriene, også i de kategoriene hvor

²⁸¹ Avdem 1984: 333

²⁸² Dagfinn Slettan, *Bondesamfunn i oppløsning?: trønderske bondesamfunn 1930-1980*, Lesja 1989: 12

²⁸³ Larsen 2015: 53

det i 1865 og 1875 bare arbeidet menn. I alle sektorene jeg har undersøkt var det et skille mellom hva kvinner og menn arbeidet med. Perioden 1865-1900 var starten på ugifte kvinners deltagelse i lønnet arbeid utenfor husholdet. Modernisering og økt fokus på lønnsomhet i samfunnet førte både til at kvinnene gjorde mer spesialisert arbeid, både i og utenfor husholdet. Det var ikke lenger gitt at alle de ugifte skulle gå i tjeneste mellom konfirmasjon og ekteskap, selv om de fleste ugifte kvinne gjorde fremdeles dette i 1900.

Ved å flytte kjønnsperspektivet til å kun ta for seg de ugifte i et lokalsamfunn har jeg sett at utviklingen for de ugifte mennene skilte seg fra de gifte. Haugland skriver at hovedtrekkene ved *hamskiftet* i Oppdal var at det eldgamle selvbergingsamfunnet måtte vike for det moderne pengesamfunnet som var basert på kjøp av varer og tjenester, og at bygdene og byene fikk større tilknytning gjennom handel og kommunikasjon.²⁸⁴ For de ugifte mennene skapte utviklingen nye arbeidsplasser innen handel, transport, meierier, infrastruktur og kommunikasjon. Men ingen sektor i 1900 hadde tilstrekkelig med arbeidsplasser og kunne sysselsette like mange tjenesteyrket hadde gjort 35 år tidligere. Utviklingen påvirket i størst grad de gifte mennene og deres daglige drift og virke i bygdesamfunnet. Jostein Nerbøvik skriver om *det store hamskiftet* i *Norsk Historie 1870-1905* og de nasjonale utviklingstrekkene han beskriver er også synlige i folketellingene fra Oppdal. Befolkningsvekst og det økte fokuset på lønnsomhet førte til press på ressursgrunlaget og gjorde at mange dro fra lokalsamfunnet og inn til byene som hadde en stadig voksende industri.²⁸⁵

Avslutning

I denne oppgaven har jeg fokusert på hvordan endringene i et jordbrukssamfunn påvirket yrkesmulighetene for de ugifte i perioden 1865-1900. Problemstillingen for undersøkelsen er hvorvidt *hamskiftet* finnes i Oppdal når man fokuserer på de ugiftes yrkesmuligheter i perioden. Ved å benytte dette perspektivet har jeg kommet frem til at det finnes et *hamskifte* i de ugiftes yrkesmuligheter, men at de arter seg på ulike måter for de ulike kjønnene. Det moderniseringsprosessen og det store *hamskiftet* førte med seg for de ugifte mennene var muligheten til å bryte opp i et mønster som hadde blitt vanskelig å opprettholde, dette som et resultat av sterk befolkningsvekst i Oppdal frem mot 1865. Befolkningsveksten, utskiftingene og reduksjonen innen muligheten for å eie egen jord i bygda, førte til at mange måtte finne andre måter å livnære seg på. I bygda var mulighetene få og mange eiendomsløse måtte reise

²⁸⁴ Haugland 2006: 32

²⁸⁵ Jostein Nerbøvik, *Norsk historie 1870-1905*, Oslo 1986: 33

til andre steder for å få seg jord eller arbeid. De som ble igjen hadde i all hovedsak de samme mulighetene som tidligere, men de mannlige jordbrukstjenerne ble gradvis rasjonalisert vekk og jordbruket ble mindre arbeidskrevende ved hjelp av mekaniske redskaper.

For de ugifte kvinnene var *hamskiftet* i Oppdal starten på et yrkesliv utenfor husholdet. De ugifte kvinnene ble stadig mer deltagende i flere sektorer. De største endringene er synlige mellom 1875 og 1900. Nye rettighetene gjorde at ugifte kvinner kunne arbeide som telefonarbeidere, innen postvesenet og i skolevesenet. Samtidig ble ikke kvinnes arbeid i jordbruket rasjonalisert vekk, deres arbeid var like viktig som tidligere og det var ingen merkbar nedgang i tjenesteantallet. Arbeidet ble i økende grad tilpasset et fokus på lønnsomhet, og noe kvinnearbeid ble gradvis profesjonalisert og flyttet ut av husholdene.

Denne studien har vært begrenset til å omhandle Oppdal og jeg tror lignende studier av andre lokalsamfunn vil kunne være interessant. Når studier av regionale forskjeller ved *hamskiftet* har blitt utført i Norge, har undersøkelsene ofte begrenset fokuset til modernisering gjennom teknologiske og økonomiske perspektiver. Studier av *hamskiftet* i et kjønnsperspektiv har funnet nye interessante funn, men har ikke hatt en utvalg av geografisk bredde. Jeg mener at videre studier av *hamskiftet* i kjønns- og aldersperspektiv vil være konstruktive for å finne de regionale forskjellene innen utviklingstrekk, dette for å i større grad belyse det helhetlige norske *hamskiftet*.

Kilder og litteratur

Utrykte kilder

Folketelling for Oppdal prestegjeld 1865

Søkbar versjon hentet fra Digitalarkivet:

<http://digitalarkivet.arkivverket.no/ft/sok/1865?k%5B%5D=1634&fornavn=&etternavn=&kjonn=&familiestilling=&sivilstand=&yrke=&fodselsaar=&fodested=&alder=&ny_husholdning=&trossamfunn=&bygning_for_natteopphold=&etnisitet=&etnisitet_mors=&spraak=&merknader=&type=person&bosted=&bydel=&gaardsnummer=&bruksnummer=&gaardseier> (sist aksessert 17.05.16)

Folketelling fra Oppdal prestegjeld 1875

Søkbar versjon hentet fra Digitalarkivet:

http://digitalarkivet.arkivverket.no/ft/sok/1875?k%5B%5D=1634&fornavn=&etternavn=&kjonn=&familiestilling=&sivilstand=&yrke=&fodselsaar=&fodested=&ny_husholdning=&bostatus=&sedvanlig_bosted=&antatt_oppholdssted=&statsborgerskap=&trossamfunn=&bygning_for_natteopphold=&etasje=&etnisitet=&etnisitet_mors=&spraak=&merknader=&type=person&bosted=&bydel=&gaardsnummer=&bruksnummer=&gaardseier> (sist aksessert 17.05.16)

Folketelling fra Oppdal herred i 1900

Søkbar versjon hentet fra Digitalarkivet:

<http://digitalarkivet.arkivverket.no/ft/sok/1900?k%5B%5D=1634&fornavn=&etternavn=&kjonn=&familiestilling=&sivilstand=&yrke=&fodselsaar=&fodested=&ny_husholdning=&bostatus=&sedvanlig_bosted=&antatt_oppholdssted=&statsborgerskap=&trossamfunn=&bygning_for_natteopphold=&etnisitet=&spraak=&merknader=&type=person&bosted=&gaardsnum>

mer=&bruksnummer=&gaardseier=&hustype=&beliggenhet=&etasje=&ship_name=&ship_t
ype=&ship_home=&ship_location> (sist aksessert 17.05.16)

Forkortelser og spesialtegn i Digitalarkivet

<<https://www.arkivverket.no/arkivverket/Digitalarkivet/Hjelp/Forkortelser-og-spesialtegn>>
(sist aksessert 17.05.16)

Utflytterlister fra kirkebøkene

Søkbar versjon hentet fra Digitalarkivet:

<http://digitalarkivet.arkivverket.no/kb/sok/uf?k%5B%5D=1634&k%5B%5D=1634&fornavn=&etternavn=&kjonn=&stilling_stand=&bosted=&fodested=&fodselsdato=&fodselsaar=&alder=&til_sted=&formaal=&attester=&type=person&hendelsesdato=&hendelsesaar=&sogn=&merknader> (sist aksessert 02.05.16)

Om folketellingene

<<https://www.arkivverket.no/arkivverket/Digitalarkivet/Om-Digitalarkivet/Om-kjeldene/Folketellingen-1865/Digitalisering/1865-versjon-2>> (sist aksessert 10.04.16)

<[http://digitalarkivet.uib.no/tellingdok.htm#sirkulære land 1865](http://digitalarkivet.uib.no/tellingdok.htm#sirkulære%20land%201865)> (sist aksessert 10.04.16)

Enkelpersoner fra folketellinger og kirkebøker

Ole Artns. Skjørstad, folketellingen av 1900 Oppdal herred:

<<http://digitalarkivet.arkivverket.no/ft/person/pf01037443003774>> (sist aksessert 13.05.16)

Thor Jørgesen, folketellingen av 1865 Oppdal prestegjeld:

<<http://digitalarkivet.arkivverket.no/ft/person/pf01038318004894>> (sist aksessert 12.04.16)

Randi Kværnemo, Ministerialbok for Orkdal prestegjeld 1894-1913

<<http://digitalarkivet.arkivverket.no/kb/dp/person/pd00000009501202>> (sist aksessert 17.05.16)

Anders Hellaugsen Mjøen, Ministerialbok Oppdal prestegjeld 1881-1894

<<http://digitalarkivet.arkivverket.no/kb/gr/person/pg00000000943629>> (sist aksessert 04.02.16)

Gurine Stene, folketelling 1900 for 1634 Oppdal herred:

<<http://digitalarkivet.arkivverket.no/ft/person/pf01037443003357>> (sist aksessert 22.04.16)

Margrethe Mikkelsdatter, folketelling 1865 Oppdal prestegjeld:

<<http://digitalarkivet.arkivverket.no/ft/person/pf01038318002648>> (sist aksessert 09.03.16)

Om elektropati

<<http://www.naturowatch.org/hx/fishbein.html> sist aksessert 01.04.16> (sist aksessert 02.04.16)

<http://magasin.kb.se:8080/searchinterface/page.jsp?issue_id=kb:42548> (sist aksessert 02.04.16)

Informasjon om poståpneri i Oppdal fra Nordenfjeldske filatelistforening

<<http://nordenfjeldskefilateli.com/Hjemsted/Oppdal8.pdf>> (sist aksessert 22.03.16)

Litteratur

Avdem, Anna Jorunn, ...*gjørt ka gjerast skulle : om arbeid og levekår for kvinner på Lesja ca. 1910-1930*, Universitetsforlaget, Oslo 1984

Avdem, Anna Jorunn og Kari Melby, *Oppe først og sist i seng: husarbeid i Norge fra 1850 til i dag*, Universitetsforlaget, Oslo 1985

Bull, Edvard, *Nordmenn før oss: Norgeshistorien for den videregående skolen*, Tanum-Norli, Oslo 1976

Dahle, H.C., *Røros kobberværk: 1644-1894*. Trondheim 1894

Danielsen, Hilde, Eirinn Larsen og Ingeborg W.Owesen, *Norsk likestillingshistorie*, Fagbokforlaget, Bergen 2015

Dyrvik, Ståle, *Historisk demografi: ei innføring i metodane*, Universitetsforlaget, Bergen 1983

Dørum, Erik, «Utvandringen fra Oppdal til Målselv», i *Bøgda vår*, Oppdal historielag, Oppdal 1988.

Fredholm, Evald, *Teneste: Livsløp- og familiestrukturar sett gjennom tenesteinstitusjonen i Østre Toten på 1800-talet*, masteroppgave i historie, Universitetet i Oslo 2015

Gjerdåker, Brynjulf, *Norges landbrukshistorie III 1814–1920: Kontinuitet og modernitet*, Taylor & Francis Group, Oslo 2002

Gisnås, Lars, *Hundre år i Oppdal: historiene, bildene, profilene*, Oppdal, 2004

Haarstad, Kjell, *Bondenæringen i Støpeskjeen: strukturendringer i jordbruket: Selbu 1850-1900*, Universitetsforlaget, Oslo 1976a

Haarstad, Kjell, «Perspektiver på hamskiftet» i *Historisk tidsskrift*, 1976b

Hagemann, Gro, «Det moderne gjennombrudd 1870-1905», bd.9 i K.Helle (red.), *Aschehougs norgeshistorie*, Oslo 1997

Hagemann, Gro, *Kjønn og industrialisering*, Universitetsforlaget, Oslo 1994

- Hanisch, Tore Jørgen**, «Hva svarte seg best: rutine eller valg?» i Edgar Hovland, Even Lange og Sigurd Rysstad(red,) *Det som svarte seg best, Studier i økonomisk historie og politikk*, Ad Notam, Oslo 1990
- Haugen, Einar**, «Utvandringen fra Oppdal til USA», i *Bøgdå vår*, Oppdal historielag, Oppdal 1989
- Haugland, Kjell**, «Far te mandelpoteta», i *Bøgdå vår*, Oppdal historielag, Oppdal 1997
- Haugland, Kjell**, «Lærerinneskulen i Utesto på Ålbu», i *Bøgdå vår*, Oppdal historielag, Oppdal 2012
- Haugland, Kjell**, «*Oppdal, bøgdå mi*»: modernisering, nasjonsbygging og identitetsdanning i ei sørtrøndersk fjellbygd ca 1860-1940, Noregs forskingsråd, Oslo 1996
- Haugland, Kjell**, *Oppdals historie: hovudlinjer og tidsbilde*, Oppdal historielag, Oppdal 2002
- Haugland, Kjell**, *Oppdalsbanken – Tradisjon og vekst gjennom 150 år*, Oppdal 2006
- Haugland, Kjell**, «På legd», i *Bøgdå vår*, Oppdal historielag, Oppdal 1989
- Haugland, Kjell**, *Samvirkerlaget er mi forretning: Opdal Samvirkerlags historie 1920-1995*. Opdal Samvirkerlag, Trondheim 1995
- Hoel, Ola P.**, «Oppdal Husflitslag», i *Bøgdå vår*, Oppdal historielag, Oppdal 1997
- Hoel, Ola P.**, *Styre og stell i Oppdal kommune 1837-1987*, Oppdal 1987
- Holmsen, Andreas**, «Kulturskifet i Noreg kring midten av 19.hundreaaret» i *Gard Bygd Rike, Festskrift i anledning Andreas Holmsens 60 års dag 5.juni 1966*, Universitetsforlaget, Oslo 1966
- Kjeldstadli, Knut**, *Fortida er ikke hva den en gang var: en innføring i historiefaget*, Universitetsforlaget, Oslo 1999

- Krokann, Inge**, *Det store hamskiftet i bondesamfunnet*. Samlaget, Oslo 1982
- Lund, Kjell T.**, *Han far: prestehistorie og bygdeliv: Vang i Valdres*, Vang historielag, Valdres 1997
- Lunden, Mimi Sverdrup**, *De frigjorte hender: et bidrag til forståelse av kvinners arbeid i Norge etter 1814*, Tanum, Oslo 1942
- Martinsen, Kari**, *Freidige og uforsagte diakonisser: et omsorgsyrke vokser fram, 1860-1905*, Oslo 1984
- Mathisen, Kari**, *Innføring av loven om allmueskolen av 1860 i Oppdal, og den videre utvikling av skolen fram til 1907*, hovedoppgave i pedagogikk, Universitetet i Trondheim, Trondheim, 1981.
- Mathisen, Kari**, «Skolen i Oppdal: fra innføringen av loven om allmueskolen av 1860 og fram til ca. 1900», i *Bøgda vår*, Oppdal historielag, Oppdal 1983
- Mordt, Gerd**, *Kvinner og næringsrett – kvinneparagrafene i håndverksloven av 1839 og handelsloven 1842*, hovedfagsoppgave i historie, Universitetet i Oslo 1993
- Moum, Sidsel Vogt**, *Kvinnfolkarbeid: kvinners kår og status i Norge 1875-1910*, Universitetsforlaget, Oslo 1981
- Myhre, Jan Eivind**, *Norsk historie 1814-1905: å byggje ein stat og skape ein nasjon*, Samlaget, Oslo 2015
- Nordby, Trond**, *Det moderne gjennombruddet i bondesamfunnet: Norge 1870-1920*, Universitetsforlaget, Oslo 1991
- Nerbøvik, Jostein**, *Norsk historie 1870-1905: frå jordbruksamfunn mot organisasjonssamfunn*, Det norske Samlaget, Oslo 1986

- Nerbøvik, Jostein**, *Norsk historie: 1860-1914*, Det norske Samlaget, Oslo 1999
- Pryser, Tore**, *Norsk historie 1814-1860: frå standssamfunn mot klassesamfunn*, Samlaget, Oslo 1999
- Rise, Ola J, *Oppdalsboka: historie og folkeminne I*, Strindheim trykkeris forlag, Trondheim 1988a
- Rise, Ola J**, *Oppdalsboka: historie og folkeminne II*, Strindheim trykkeris forlag, Trondheim 1988b
- Rogan, Bjarne**, *Det gamle skysstellet: reiseliv i Noreg frå mellomalderen til førre hundreåret*, Samlaget, Oslo 1986
- Slettan, Dagfinn**, *Bondesamfunn i oppløsning?: trønderske bondesamfunn 1930-1980*, Lesja 1989
- Slettan, Dagfinn**, *Dreng og taus i Verdal: eksperiment med en kollektiv sjølbibliografi*, Universitetsforlaget, Oslo 1978
- Solli, Arne**, *Livsløp –familie- samfunn: Endring i familiestrukturar i Norge på 1800-talet*. Avhandling for dr.art.-grad Historisk institutt, Universitetet i Bergen 2003
- Sommerstad, Lena** *Gendering Work, Interpreting Gender: The Masculinization of Dairy Work in Sweden, 1850-1950*, History Workshop, Apr 1994, vol. 37, S. 57-75
- Steen, Sverre**, *Det gamle samfunn: Det frie Norge IV*, Cappelen, Oslo 1957
- Stene, Jon**, *Oppdal bygdemuseum: historikk og beskrivelse*, Oppdal kommune og Enhet kultur, Oppdal 2003
- Stugu, Ola Svein**, *Oppdal gjennom tidene: lokalhistorie for skolen: H. 3: Frå sjølbergingstid til moderne tid*, Oppdal 1985

Sogner, Sølvi og Ida Blom (red.) Gro Hagemann, Kari Melby, Hilde Sandvik og Ingvild

Øye: *Med kjønnsperspektiv på norsk historie*, Cappelen Akademisk Forlag, Oslo 2005

Sogner, Sølvi og Kari Telste, *Ut å søkje teneste: historia om tjenestejentene*, Det Norske Samlaget, Oslo 2005

Thorvaldsen, Gunnar, «Hushjelper og jordbrukstjenere – når kom nedgangen i tjenertallene?», i *Historisk tidsskrift* 03/2008

Tveite, Stein, *Jord og gjerning: trekk av norsk landbruk i 150 år: Det Kongelige selskap for Norges vel, 1809-1959*, Bøndernes forlag, Kristiansand 1959

Tveite, Stein, *Norsk landbrukshistorie 1750-1914: utvalgte emner*, NLH, Ås 1975

Wekre, Eivind, *Oppdal Meieri: 1895-1970*, Oppdal Meieri, Oppdal 1971

Østerud, Øyvind, «Nytt perspektiv på det store hamskiftet» i *Historisk tidsskrift* 01/1975

Østhus, Hanne, *Vanartige tenestefolk eller uordentlige husbønder?: tjenestefolk i arbeidskonflikter i Christiania på slutten av 1700-tallet*, Oslo 2007

Aagård, Ingunn, «Gløtt frå kvinna sin arbeidsdag», i Tore Fagerhaug, Erik E. Fjøsne og Kjell Haugland(Red.), *Slik var det – bildealbum frå Oppdal*. Oppdal 1983